

РАДОВАН РШУМОВИЋ

КЊАЖЕВАЧКА ТУРИСТИЧКА РЕГИЈА

— Природни и друштвени услови њеног формирања —

УВОД

Књажевачка туристичка регија је реална визија будућег туристичког развоја Књажевачке котлине и Старе планине. Она је логичан резултат правилно усмерених и рационално коришћених природних богатстава овог предела у контексту будућег друштвеноекономског развоја Тимочке крајине и целе наше земље. Заокружавање једне туристичке целине у овом делу Тимочке крајине и програмирање њеног развоја онако како је представљено у овој студији резултат је утврђених природних и друштвених законитости не само овог региона већ и целе Тимочке крајине.

Положај и границе. — Књажевачка туристичка регија се налази у јужном делу Тимочке крајине, у пограничном пределу према Бугарској. У источном и југоисточном делу се наслања на западно крило планинског венца Старе планине где достиже висине и преко 2.000 м; њени севернији делови су нижи, пространији, питомији и ограничени на Књажевачку котлину. Према југу регија се јаче издужује и ураста у планински терен. Ту јој границу чини развође према Нишави. Ка јз., з. и с. границу приближно одређују развођа према суседним котлинама: сврљишкој, сокобањској и зајечарској.

Гребен Старе планине, висином, положајем и прегнантношћу форми чини не само границу овог региона, него и упечатљив визуелни мотив. Он на северу почиње сасвим скромним димензијама: наспрам Вратарничке клисуре не прелази 500 м над. висине. Одатле према јји., његове се висине смањују у ритму кратких степеница: од Островице (484 м) до Бабиног носа (1.108 м) се издиже, а одатле до превоја Кадибогаза (650 м) спушта; од овог превоја гребен се све јаче издиже да би преко узвишења Ждрепче (1.374 м), Ветрен (1.320 м), Берчина чука (1.231 м), Орлов камен (1.696 м), Големи камен (1.978 м) доспео до Миџора (2.169 м) — највећег узвишења ове регије и Старе планине.

Наспрамним речним долинама старопланински гребен је јаче снижен код превоја Кадибогаза и Св. Николе (1.370 м). То су природ-

ни коридори у планинском венцу којим се овај део Тимочке крајине повезује са подунавском Бугарском. И док планински ланац ове две предеоне целине раздваја, изолује и отуђује, коридори их спајају и прожимају. Они предодређују природне саобраћајне токове и дају им посебна просторна обележја.

Од Мицора према југозападу пружа се дугачка коса која обележава развође између тимочких и Нишавских притока. У њу, са југоисточне стране, упиру лепезасте изворишне притоке Топлодолске реке. Тиме је коса пластички деформисана и добила кривудава правац. Њеним теменом се пружа уска трка, заравњена и блажих нагиба на којој су узвишења: Тупанар (1.964 м), Бабин зуб (1.758 м; Балван (1.434 м) и Брезова чука (1.282 м).

Границу према Сврљишкој котлини приближно одређује развође између Трговишког и Сврљишког Тимока. Планинска греда Тресисаба (787 м) — Богданица (809 м) — Висока стена морфолошки је још маркантније одељује од поменутог котлине. Одатле према западу и северу граница се наслања на источни бок Девике, прати развође према Сокобањској котлини (Тумба — 912 м, Шупљи камен — 787 м, Крстац — 1.069 м, Слемен — 1.098 м) да би најзад избила на Тупижницу (1.162 м). Она и Вратарничка клисура представљају природну северну границу регије.

Од Мицора према северу општи теренски падови се смањују. У истом правцу опадају и надморске висине тако да код Књажевца износе 219 м. Овако велике разлике у надморским висинама на релативно малом хоризонталном растојању — од око 37 км — указују на велику енергију рељефа и његов доминантан удео у формирању пејзажног лика регије.

ОСНОВНА ПРЕДЕОНА СТРУКТУРА

Основну композицију предела сачињавају две макроцелине: Књажевачка котлина и планинско подручје Трговишког Тимока. Оне се у општем лику предела врло контрастно истичу, не само морфолошким већ и биогеографским и општим пејзажним карактеристикама.

а) *Књажевачка котлина*

Књажевачка котлина је округласта депресија између Старе планине, Тресисабе, Девике и Тупижнице, пречника 20—25 км. Сврљишки Тимок, пробивши греду Тресисаба — Богданица — Висока стена, усмерава се ка североистоку кречњачком кањонском долином, где, недалеко од бившег рудника Подвис, улази у терен неогених наслага; одатле, клисуром долином скреће ка истоку и код Књажевца се састаје са Трговишким Тимоком чинећи Бели Тимок. Ка саставцима

ових двеју река управљене су Валевачка, Грезанска и Глоговачка река и њихове широке долине тако да овај предео представља морфолошки центар котлине.

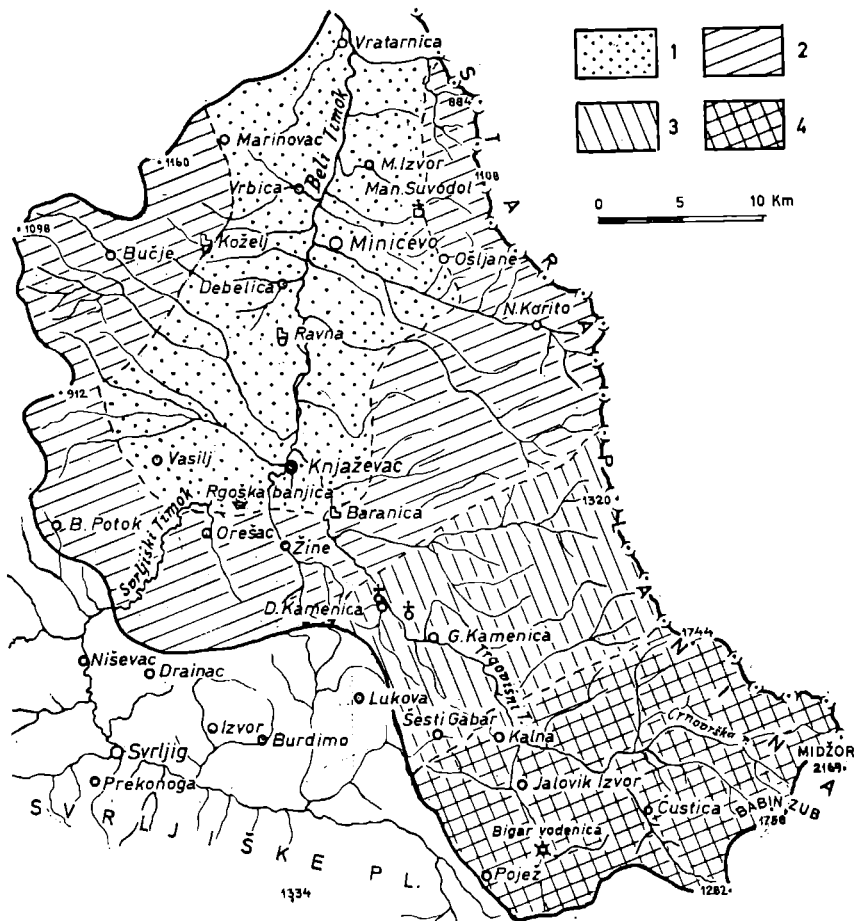
Предеони типови и целине. — Основне црте котлинске пластике су долине поменутих токова, ртови између њих, котлинско дно и ободни делови.

Валевачка, Грезанска и Глоговачка река дисецирају котлину правцем сз. — ји. плитким и широким асиметричним долинама. Њихове десне долинске стране су шире и блаже од левих, које су уже и изразито већих падова. Исти је случај и са долинама Белог Тимока и Трговишког Тимока на улазу у котлину. Котлински део долине Сврљишког Тимока такође је асиметричан, само у обрнутом смислу: лева му је страна блажа, десна знатно стрмија него код поменутих долина, али и знатно виша — местимично и преко 200 м. Та широко распрострањена асиметрија се одражава и на растрострањење, квалитет и дебљину педолошког покривача, а преко њега на распоред вегетације, особито културне. Асиметрија представља не само наглашену црту предеоне пластике, већ се у зависности од ње размештају и остале просторне категорије (вегетација, обделане површине, насеља) утемељујући на тај начин и посебне естетске квалитете пејзажа, значајне за туристичку валоризацију. Тако, педолошки слој је на стрмијим деловима долинских страна тањи, сиромашнији хумусом и непродуктивнији. Та деградација је пропорционална нагибима долинских страна а на њу се у истом смислу надовезује и фитогеографска: њивске површине су ређе и непродуктивније на стрмијим нагибима, да би најзад, са повећањем нагиба, уступиле место пашњачким и шумским просторима. Шумске површине, опет, повлаче нову и импресивнију црту у пределу, разбијајући његову монотонију и естетски га освежавају.

Други значајнији предеони тип котлински су дугачке косе, ртови и повијарци између речних долина. Такви су између Грезанске и Валевачке реке и између ових река и њихових притока; између Сврљишког Тимока и Глоговачке реке, између Белог Тимока и Валевачке реке као и оне бројне косе и косице између притока Белог Тимока. Општа одлика тих међудолинских типова рељефа су уске издужене и заравњене партије уједначених висина дуж њихових темена, а делимично — асиметрија попречних профила. Ова последња морфолошка карактеристика је последица асиметрије речних долина, одн. специфичних процеса у току њихове морфолошке еволуције.

Речне долине и међудолински ртови и косе представљају основне типове детаљне котлинске морфологије. И поред изнетих заједничких особина они нигде нису исти нити чак слични. Непоновљивошћу и детаљним морфолошким варијацијама они Књажевачкој котлини дају јединствен, специфичан пластички лик, на који се, по већ раније поменутој законитости, надовезују фитогеографски и културногеографски елементи израђујући индивидуалност предела, његов пејзажни персоналитет.

Косе и ртови, спуштајући се са обода котлине према њеном дну, бележе на уздужним профилима изразит прегиб који одговара надморској висини од око 500 м. Он у суштини означава границу између двеју различитих предеоних целина.

Ск. 1. — Карта Књажевачке туристичке регије
1 — котлински део; 2 — котлински обод; 3 — субрегија Старе планине; 4 — туристички реон Бабиног зуба

Дно котлине одговара некадашњем дну акумулативне језерске равни чији су најочуванији остаци поменуће заравни на теменима коса и ртова. На основу њих добија се прилично јасна представа о знатној првобитној уравњености дна Књажевачке котлине каснијим деструктивним процесима флувијалне ерозије и денудације, одн. о динамици егзогених процеса који су вајали лик предела доводећи га постепено до садашњег стадијума.

Поред поменутих заравни котлинско дно се карактерише још уравњенијим партијама алувијалних равни Белог Тимока, а мањим делом таквим равнима у долинама његових саставница. Алувијалне равни доприносе још више општој уравњености котлинског дна и појачавају разлике у том смислу између њега и котлинског обода. Оне су, сем тога, носиоци продуктивнијих педолошких својстава, а према томе и интензивније обраде, одн. јаче имплантације културне вегетације која пејзажној естетици даје посебне одлике.

На мирну пластичку котлинског дна надовезује се обод котлине — предео прегнантнијих морфолошких црта и другачије вегетационе и естетске структуре. И он је изрезбарен долинама речних токова, само су оне уже, стрмијих долинских страна, већих падова уздужних профила, без икаквих или незнатних алувијалних равни. Док је котлинско дно састављено од неогених језерских наслага и дебелог и плодног педолошког покривача, дотле је котлински обод изграђен од знатно старијих и разноврснијих стена: баремских кречњака, сенонских пешчара и лапора (на сз. и з. котлине), орбитолних кречњака (на ј.) и габра, кристалних шкриљаца, лијаских пешчара и конгломерата, доњекретајских лапораца, гранита и других стена (на и. — 10). Разумљиво је да је педолошки покривач, настао на овако разноврсној литолошкој основи сложенијих особина од оног у дну котлине. Сем тога, услед већих теренских нагиба, он је јаче изложен денудацији те је местимично веома танак и деградиран; као мање продуктиван, он је препуштен шумској или пашњачкој вегетацији, док је културна ограничена на заравњеније и релативно мање површине. Овде јачи теренски нагиби не дозвољавају онако интензивну имплантацију културне вегетације, као у претходној предеоној целини, већ је површински знатно ограничавају, дајући више маха самониклој — шумама и пашњацима. Оваква пејзажна структура обезбеђује котлинском ободу посебне визуелне и естетске одлике, битно различите од оних котлинског дна. У њима су садржани извори специфичних туристичких вредности на које ћемо се касније осврнути (ск. 1).

Супротности и опште особине предеоних целина. — Котлинско дно и котлински обод представљају основне и најкрупније предеоне структуре Књажевачке котлине. То су њене субординирајуће целине. Речне долине, ртови и косе су главни елементи од којих су те структуре изграђене. Мада су они у целини јединствени и непоновљиви, ипак се међу њима запажају заједничке одлике. Тако, док су у ареалу котлинског дна речне долине широке, плитке, често и асиметричне, са наглашеним алувијалним равнима у доњим деловима, а ртови и косе распљоштени са заравњеним теменима, дотле су речне долине у котлинском ободу уже, без алувијалних равни често клисурастих особина а ртови виши, стрмијих страна, често ушињених врхова и заострених краћих гребена. Граница између ових двеју целина је, као што је речено, јасан и благ прегиб који обележава обалу неогеног језера. Једино је на југу граница оштрија: ту се, на десној страни долине Сврљишког Тимока котлинско дно завршава високим и стрмим падинама од којих, према ј. и ји. настаје планин-

ски регион Тресибабе и Старе планине. Речне долине, ртови и косе обеју предеоних целина су управљени ка долини Белог Тимока или се спајају са њом. Долина Белог Тимока се у читавам овом пластичном комплексу најјаче истиче својим димензијама, као и алувијалном равни. Долином Трговишког Тимока она повезује јужне, планинске делове са Књажевачком котлином а ове са зајечарским и дунавским регионом. Том морфолошком наглашеношћу и поменути повезујућим карактерима она у предеоној структури Књажевачке котлине има магистрални значај, а у саобраћајном погледу улогу главног исходишта области према северу.

Посебну морфолошку и хидрографску карактеристику не само котлинског дна, него и целе Књажевачке котлине представља факат да се главне долине и њихови токови састају на једном месту. Такав је случај са долинама Трговишког и Сврњичког Тимока, Валевачке и Грзанске реке. На месту њихових саставака је највеће насеље котлине — Књажевац. Ареал овог насеља и његове најближе околине представља морфолошки и хидрографски центар котлине, који, истинна, не одговара математичком центру, јер је померен ка котлинском ободу.

Поменути магистрални значај долине Белог Тимока и централизаторски положај овог петоречја представљају основне морфохидрографске карактеристике Књажевачке котлине. Оне се рефлектују у широкој лепези утицаја на комуникативном, економском и туристичкогеографском плану ширег подручја.

б) Старопланински предео

Као пандан депресији Књажевачке котлине пружа се на југоистоку пространо планинско подручје, кога чине мањим делом Тресибаба а знатно већим Стара планина. По доминантној улози Старе планине у његовом распрострањењу назваћемо га старопланинским пределом. Он је у основи ограничен на подручје Трговишког Тимока, чија га долина присније повезује са Књажевачком котлином и представља његово природно сабраћајно исходиште према северу. Носилац његових најдоминантнијих особина је западно крило Старе планине. Оно је и највећих висина (преко 2.000 м.), најинтензивније дисекције и најизразитијих планинских карактера. Стара планина је изграђена од палеозојских стена (амфиболита, филита, аргилошиста), гранита, габра и пермских пешчара и конгломерата. Ту шаролику литолошку структуру просецају дубоке клисурасте долине притока Трговишког Тимока између којих су дугачке, вијугаве косе, махом заострених гребена, ребе уских заравњених трака на њиховим теменима. Најмаркантније су долине Црновршке реке, Алдине реке, Габровнице, Репушничке, Жуковске реке и Јелашнице.

Западно крило слива Трговишког Тимока изграђују стене претежно вапновитих особина: баремски кречњаци и аптски пешчари,

кречњаци и лапорци. Оно је у односу на старопланински део слива слабије дисекције, краћих водених токова и нешто мирније пластике.

Због знатне висине, велике енергије рељефа, релативно мање отпорних стена и постојећих климатских прилика веома су честе високе падине великих нагиба. Оне су због таквих нагиба махом недоступне агротехничким средствима и обрађивању те су под самониклом, претежно шумском и пашњачком вегетацијом. Површине мањих нагиба су спородичне, ограниченог пространства, па су и аграрни извори релативно оскуднији и слабије издашности. Стога је овај предео шумско-планинских особина, раштрканих и ређих насеља и претежно сточарске производње.

КЛИМАТСКЕ ОСОБИНЕ

Климатске прилике књажевачког и старопланинског предела су различите због знатних разлика у њиховим надморским висинама. Климатске разлике појачавају већ постојеће контрасти тих двеју просторних целина.

Књажевачка котлина

Температуре. — Према подацима метеоролошке станице у Књажевцу, која је на надморској висини од 219 м, средње месечне вредности температуре су следеће:¹

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Сред. вредн.
Средње месечне температуре	—1,1	0,25	4,1	10,4	15,6	19,4	21,2	20,9	16,1	10,6	6,2	1,8	10,5

Из приказане табеле се виде два температурна периода: нижи или хладнији, који обухвата децембар, јануар, фебруар и март, и виши или топлији у осталим месецима године. Топлији период има средњу месечну температуру вишу од 10°C, а хладнији испод 6,2°C с негативном температурама у јануару. Годишњи екстремни минималних температура су најчешћи у јануару, али се, мада ређе, јављају и у децембру и фебруару. У јануару се спуштају и до —24,5°C, у фебруару до —17,5°C а у децембру до —15°C.

Од 10,4°C у априлу средња месечна температура достиже максимум у јулу (21,2°C), мада се и август одликује релативно високим температурама (20,9°C). Од августа средње месечне температуре почињу брже да опадају и у октобру износе 10,6°C. Годишње екстремно високе температуре су чешће у августу него у јуну, али се јав-

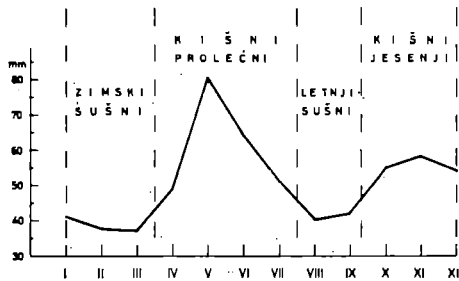
¹ За падавине су узете средње вредности за период од 1925—1940 и од 1954—1963. године. За остале климатске елементе само период од 1954—1963. године.

љају и у јануару где могу достићи вредност и до 34°C. Августовски температурни максимуми досежу 39°C, а јулски 34,3°C.

Водени талози. — Годишњи распоред падавина се најбоље види из табеларног прегледа у коме су дате средње месечне вредности за двадесетпетогодишњи период.

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год. сума
Талози у мм	41,1	38,2	37,6	49,3	80,5	63,9	51,0	40,0	42,4	54,8	56,8	54,4	610
<i>Највеће дневне висине падавина по годинама</i>													
Падавине у мм	29,5	31,0	42,0	30,0	40,0	59,0	53,6	44,5	40,4	43,0	40,6	34,3	
Године	1931	1937	1932	1928	1936	1932	1959	1927	1937	1937	1954	1931	
Дан	26.	13.	8.	20.	30.	10.	15.	29.	5.	10.	5.	11.	

У годишњем распореду падавина се запажају два сушнија и два влажнија периода. У току јануара, фебруара и марта количина падавина је најмања и износи просечно 39 мм. То је зимски сушни период. Други сушни период пада на август и септембар са средњом вредношћу од 41,2 мм. Тај летњи период суше је краћи и нешто влажнији од зимског сушног доба. Највлажнији период почиње априлом и завршава се јулом и има просечну вредност од 61,2 мм, а максималну влажност у мају — 80 мм. Други, нешто мање влажни период је краћи: обухвата октобар, новембар и децембар са просечном вредношћу од 55,3 мм.

Ск. 2. — Годишњи ток падавина са периодама

Средње вредности метеоролошких показатеља дају уопштену слику времена у коју се утапају временски екстремни — максималне и минималне вредности. А баш те вредности говоре о ђудљивости времена, тј. о његовим напрасним променама које могу имати величког значаја за еколошки и хоролошки потенцијал природне средине па према томе и за туристичка кретања. Довољно је подсетити се да изненадни и јаки пљускови могу својим бујицама пресећи пу-

теве или их прекрити муљем и тако онеспособити за саобраћај, или пак, оштетити објекте туристичке инфраструктуре, поготову ако су пљускови праћени јаким ветром што је чест случај итд. Но јаки пљускови су неповољни и за кретање туриста, поготову ако су ови последњи више удаљени од прихватних центара. Ти и многи други разлози чине потребним да се у временским ситуацијама сагледају и екстремне вредности. Оне у Књажевачкој котлини показују велико одступање од средњих месечних вредности. Тако, у марту 1932., јулу 1959., августу 1927. године пало је само у једном дану више талога него што износе просечне вредности за цео наведени месец.

За туристичка кретања је такође значајан просечан број кишних дана у месецу, што се види из следећих прегледа.

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год. сума
≥ 0,1 мм	5,3	5,1	5,1	5,9	9,4	7,5	5,7	3,8	4,1	6,7	5,3	7,5	71,4
≥ 1,0 мм	4,9	4,6	4,4	5,2	9,0	7,2	5,4	3,8	3,5	6,5	5,1	6,9	66,5
≥ 5,0 мм	2,8	2,6	2,2	3,4	5,9	4,1	3,1	2,9	2,0	4,3	3,9	4,5	41,7
≥ 10,0 мм	1,6	1,1	1,2	1,7	3,4	2,3	1,5	1,6	1,4	2,1	2,5	2,5	22,5

Облачност. — Облачност је највећа у зимском периоду године, па постепено опада према лету. Максимум облачности има новембар (7,9), а највише ведрих дана август (3,4). У ствари, новембар, децембар, јануар и фебруар чине период највеће облачности, а јули, август и септембар доба највеће ведрине. Средња годишња облачност је 5,9.

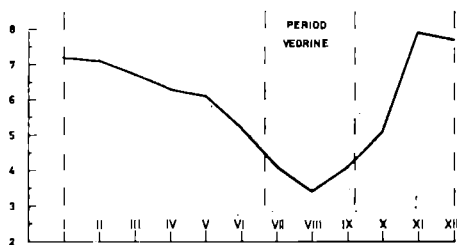
Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год. сума
Вредности	7,2	7,1	6,7	6,3	6,1	5,2	4,1	3,4	4,1	5,1	7,9	7,7	5,9

Ветрови. — Најчешћи ветрови (ч.) су западни (168). Они доносе махом падавине. По учесталости одмах за њима долазе ветрови из северног правца (153), док су јужни доста ређи (101), мада по учесталости долазе на треће место. Међутим, по јачини на прво место долази северац (2,8) и ветрови из североисточног правца (2,4). Овај факат је последица конфигурације терена, одн. морфолошке отворености Књажевачке котлине према Влашко-пантијској низији. Са свих осталих страна котлина је окружена планинама које слабе кретање ваздушних маса па су и јачине ветрова (j) из истих правца слабије.

N		NE		E		SE		S		SW		W		NW	
ч	ј	ч	ј	ч	ј	ч	ј	ч	ј	ч	ј	ч	ј	ч	ј
153	2,8	58	2,4	36	2,3	43	2,2	101	2,1	93	2,2	168	2,2	55	2,3

Просечна висина снежног покривача у току десетогодишњег периода (1954—1963) износи 38 см., а просечна честина грмљавинских непогода 24.

Ск. 3. — Годишњи ток облачности са периодом ведрине

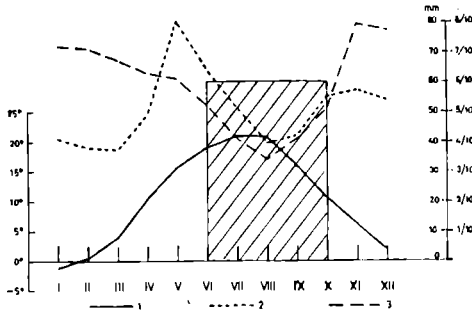
Сезонска доба. — Температуре, водени талози и облачност представљају основне климатске елементе и главне индикаторе климе. У њима се одражавају или пак са њима повезују и остали климатски елементи у јединствен и функционалан систем. Чак и та три водећа климатска елемента су међусобно функционално повезана конвергентним и дивергентним снагама.

Годишње криве тих трију климатских елемената представљају графички приказ годишњег тока њихових квантитативних колебања (ск. 4). Оне су одраз реалности јер су утемељене на основу математичких, нумеричких вредности. Због тога њихов облик и међусобни односи рефлектују на посебан начин међусобне односе и функционалне повезаности тих климатских елемената. Покушаћемо да анализом тих њихових одлика дођемо до синтетичких закључака о главним климатским карактеристикама Књажевачке котлине.

Зимски период. — Од новембра до децембра све три линије имају конвергентан, силазни ток. Од децембра до марта такав ток задржавају криве облачности и воденог талога, док крива температуре узима благо улазни смер. У том периоду линија облачности има високе вредности (7,2) које одговарају њеном максимуму. Линије воденог талога и температуре су у позицијама зимског минимума. Високе вредности облачности су последица ниских температура и стратусног карактера облака. Позиција минимума воденог талога је такође условљена ниским температурама.

Пролећни период. — Од марта до краја маја и линија талога се придружује улазном току линије температуре, док линија облачности и даље наставља благо силазни ток. Овај период карактерише јачи успон линије температуре, а особито линије та-

лога, која се од априла напрасно уздиже да би у мају достигла свој максимум. Истосмислени смер тих двеју линија показује да је повећање воденог талоба добрим делом последица подизања температуре. То је доба конвективне облачности: водена пара, ношена конвективним струјањима, која постају све јача са порастом температуре, доспева у више, хладније делове атмосфере до зоне коагулације у кишне дане.

Ск. 4. — Годишњи токови температуре, воденог талоба и облачности

1 — линија температуре; 2 — линија талоба; 3 — линија облачности

Знатно јачи узлазни смер линије талоба показује да он није последица само пораста температуре, већ и неких других фактора, одн. да количина талоба премашује локалне изворе влажности. То је доба „западних ветрова“ који доносе веће количине водене паре која се конвективним струјањима претвара у кишу. С обзиром на овакву ситуацију могло би се очекивати да ће и облачност добијати све веће вредности. Међутим, због природе конвективних струјања те кише су нагле, махом у виду пљускова и брзо пролазе, остављајући опет релативно ведро небо. Отуда се линија облачности, мада задржава високе вредности, налази у благом силазном смеру.

Летњи период. — Од маја и линије талоба и облачности заузимају стрмо силазни ток да би у августу достигле минималне вредности. Линија температуре, међутим, задржава узлазни смер са изразитом тенденцијом споријег раста, да би у јуну достигла максимум. Од јула до августа њене вредности незнатно опадају. Нагло опадање воденог талоба од маја до августа показује да западни ветрови јењавају, да се смањују алогени извори влажности и да, због високих температура, конвективна струјања постају све чешћа и интензивнија. Влага, дигнута конвективним струјањем у висину, се распрши због високе температуре. Отуда све веће ведрине што убедљиво показује још стрмији ток линије облачности у поређењу са њеним током у пролећном периоду када су је алогени извори влажности (западни ветрови) одржавали у благом паду. Истосмислени ток линије облачности и талоба и подударане њихових минимума показује њихову присну међузависност и условљеност конвективним струјањима, која су опет, као што је речено, последица високих температура. Овде је карактеристично „истрчавање“ за један месец уна-

пред минимума падавина и облачности у односу на минимум температуру.

Јесењи период. — Од августа облачност, као и линија талога, из силазног прелази у улазни смер да би у новембру достигле максимум вредности (други максимум талога). У истом периоду линија температуре, која је од јула до августа била у сасвим благом паду, почиње од августа нагло да пада. Са снижавањем температура јењавају конвективна ваздушна струјања, а облачност и талози поново добијају високе вредности. Место кумулуса, све више преовлађују стратусни облаци. Отуда необично висок узлет линије облачности особито у поређењу са линијом талога.

Септембар представља доста благ прелаз између лета и јесени. Мада температуре у току овог месеца јаче опадају, вредност талога и облачности су још релативно ниске, блиске њиховим минимумима.

Аналитичка разматрања поменутих крива показују да су у Књажевачкој котлини евидентна четири годишња доба: зимско, пролеће, летње и јесење. Зима траје од краја новембра до краја марта, пролеће од почетка априла до краја маја, лето од краја маја до краја августа и јесен од почетка септембра до краја новембра. Та анализа такође открива да се годишња доба не поклапају у потпуности са календарским; та одступања представљају у суштини специфичну одлику климе Књажевачке котлине.

Међусобни односи поменутих крива показују и временски оптимум за туристичка кретања и боравак. То је доба од краја јуна до краја октобра. У том времену облачност има вредност од 5,3 — 3,5|10, талози од 64—40 мм а температуре од 18°C у јуну до 21°C у јулу и 10°C у октобру. Укратко, то је топло, мало кишовито и ведро време (ск. 4, шрафирани део).

Климатске особине Старе планине

Како се старопланински предео одликује теренима са веома различитим висинама које се крећу од 300 м (долина Трговишког Тимока) до преко 2.000 м (Стара планина), то су климатске прилике веома разнолике. Долина Трговишког Тимока је најнижих надморских висина у овом региону, јаче је заклоњена од ветрова те јој је и клима знатно блажа од климе виших делова Старе планине, која је јаче изложена ветровима и због веће надморске висине опште климатске прилике су суровије. На жалост, не располажемо подацима метеоролошких станица за овај предео те не можемо дати подробније закључке. Ипак, ако се ослонимо на доста варијабилан метеоролошки градијент (0,5°C) требало би, нпр. на Бабином зубу, очекивати средње годишње температуре од око 3°C, средњу температуру јануара око —8,6°C, а средњу температуру јула 13,7°C. Извесно је пак да је на томе месту количина атмосферских талога, особито снега, знатно већа него у књажевачкој котлини.

БИЉНИ И ЖИВОТИЊСКИ СВЕТ

Шуме су у Књажевачкој котлини, као што је речено, ограничене на просторе који су услед већег нагиба неподесни за обрадавање. Како су површине таквог нагиба доста ретке у овој котлини, то су и простори под шумском вегетацијом релативно мали. Потпуно је супротна ситуација у пределу Старе планине и Тресибабе. Шумске површине заузимају највећи део њихових територија а обрадиве су ограничене на ретке мале заравни или површине блажег нагиба. Топографски услови као примарни повукли су читав низ других фактора (педолошки састав, клима, влажност тла) којима је оваква пејзажна структура условљена.

Тресибаба се одликује већим површинама под липовом шумом и јоргованом. У Белом Потоку и Тресибаби има косовских божура.

Стара планина је пуна боровница, купина и малина. Малине овде зру у јулу, а боровнице у августу. Беру се и продају откупним станицама. Брањем боровница и малина се највише баве становници Црнога Врха а донекле и Алдине Реке.

У Старој планини су нашли повољно обитавалиште мноштво дивокоза, срна, дивљих свиња и зечева. Несумњиво је да пространи шумски предели ове планине пружају повољне услове за њихов опстанак.² Запажа се, међутим, да се број дивљачи у последње време повећава. То је на првом месту последица јаче сече шума у бугарском делу Старе планине и миграције дивљачи из тих предела као и исељавања нашег старопланинског становништва у низијске пределе и градове.

СЕОСКА НАСЕЉА И ЊИХОВ ТУРИСТИЧКИ ЗНАЧАЈ

Постоје знатне разлике између насеља Књажевачке котлине и Старе планине. Оне се, пре свега, огледају у густини, типу и распореду насеља.

Насеља Књажевачке котлине су ушорена, гомиластог или издуженог облика што зависи махом од топографских услова. Смештена су у дну речних долина и то претежно на контакту двеју различитих топографских и привредних површина. Тако, насеља у долини Белог Тимока су на излазу долина његових притока. Оне ту користе економске погодности и продукционе разноликости алувијалне равни Белог Тимока с једне и његовог брежуљкастог залећа с друге стране. Таква су Врбица, Дреновац, Трнавац, Дебелица, Равна, Јелашница, Јаковац, Витковац, Селачка и др. Законитост предеоних економских супротности руководи распоредом знатног броја насеља на контакту двеју субрегионалних целина: котлинског дна и његовог обода. Таква су Кожељ, Мањинац, Доња Соколовица, Стогазовац,

² У близини Бабиног зуба, као и на другим местима Старе планине има скоро непроходних шума које је немогуће експлоатисати због тешких теренских услова и недостатка путева.

Вина, Слатина, Шуман Топла, Васиљ и др. Поред контактних запажају се и интермедијарна насеља. Она се налазе тамо где се овај лучни низ контактних насеља јаче удаљава од Књажевца. Таква су Валевац, Каличина, Булиновац, Грезна, Глоговац и др.

И контакта и интермедијарна насеља се налазе махом у дну речних долина где се користе погодностима водоснабдевања и комуникација: долине су зоне богатије изданском водом и природно предиспозитивне за најлакше саобраћајне везе. У распореду насеља Књажевачке котлине евидентни су утицаји хидрографско-топографских и топографско-комуникационих законитости као и законитост супротности економских потенцијала различитих привредних површина.

Познавања распореда насеља у простору, одн. законитости које њима руководе, има посебан значај и интерес у туризму. Јер, насеља представљају полазне и повратне тачке туристичких кретања, тј. њихову базу. Недостатак насеља или пак њихова инсуфицијенција стварају осећај просторне изгубљености и несигурности, страха и nelaгодних осећаја што делује дестимулативно на туристе. Познавање законитости просторног размештаја насеља добија пуни значај при условима отежане оријентације (магла, снег, слаба видљивост у току ноћи итд.). Тада, следећући речне долине или поменуће зоне контакта, лако се долази до насеља и скровишта у овом пределу.

Но насеља и својим другим особинама могу у туристичкој валоризацији задобити посебан значај. То се на првом месту односи на њихов смештајни, одн. прихватни капацитет и међусобну удаљеност, одн. на степен туристичке хуманизације предела.

Прихватни капацитети сеоских насеља зависе од више фактора међу којима се истичу степен ушорености, величина насеља, инфраструктурна опремљеност, хотелски смештај, или, у његовом недостатку, приватни. Приватни смештај пак, зависи од економског развоја одн. од стамбених квалитета сеоских насеља. Све су то, заправо, елементи који одређују могућност прихватања туриста у случају нужде (временске и друге непогоде приликом излета итд.). У том погледу насеља Књажевачке котлине стоје релативно добро, насеља Старе планине доста слабо због раштрканости и нижег степена техничке опреме.

Насеља старопланинског предела су махом разбијеног, ређе збијеног типа. Распооређена су дном долина или разбацана по блажим деловима падина. Она иду за обрадивим површинама које су, као што је речено, такође разбацане и спорадичне. Њихов грађевински ниво и техничка опремљеност су на нижем ступњу него код насеља у Књажевачкој котлини те је и њихова прихватна улога у туризму слабија. Сем тога, она су на знатно већој удаљености једна од других него насеља у Књажевачкој котлини. Ипак ова насеља, као ослоне тачке у туристичким кретањима по планини, су још драгоценија него она у Књажевачкој котлини због знатно већих тешкоћа кретања по планинском беспућу и врлетима, која се уз то одликују и честим временским непогодама.

САОБРАЋАЈ

Путна мрежа Књажевачке котлине се скоро у потпуности поклапа са правцима главних речних токова. Ова коинциденција путне мреже и основне долирске морфолошке структуре рељефно одражава рационалистичку тежњу човека за прилагођавањем условима животне средине и њеним законитостима. Дуж речних долина се пружају траке најпродуктивнијих привредних површина, дуж њих су највећим делом груписана насеља, према њима су упућене споредне речне долине и споредни путеви. Напослетку, речне долине су, због уједначених падова својих уздужних профила најповољнији правци за конструкцију путева. Путеви, полазећи речним долинама као просторима најбогатијим продуктима антропогених деловања, визуелно и естетски их обогаћују.

Услед поменутог коинциденције познато књажевачко петоречје представља истовремено право чвориште путева. Овде се састају путеви из Пирота, Ниша, Сокобање, Зајечара и Бољевца. Пут долином Тимока је главни, магистрални пут. То је саобраћајна кичма Тимочке крајине, оса саобраћајних токова. Код Књажевца се он рачва на два крака од којих један иде Трговишким Тимоком за Пирот, а други преко Тресибаве и Сврљишког Тимока за Ниш. Тиме се лонгитудинална саобраћајна артерија Тимочке крајине рачва и двогубо повезује са највећом саобраћајницом Балканског полуострва — савско-моравском магистралом (Београд-Ниш-Софија и Београд-Ниш-Солун) која има и интернационални значај.

Књажевачка туристичка регија, као јужни део Тимочке крајине, смештена је између двеју веома интензивних интернационалних саобраћајних токова: поменутог балканског пута као копнене и Дунава као водене саобраћајне магистрале. Књажевачка туристичка регија, а и цела Тимочка крајина, повезале су се са тим магистралама доста лошим путевима чије су саобраћајна пропустљивост, фреквентност и техничка опремљеност биле веома ниске, тако да је овај североисточни део Србије остајао практично одсечен од главних саобраћајних токова све до изградње пута Параћин—Зајчар 1969. године, када у ствари настаје нова ера у саобраћајно-економском и туристичком развоју Тимочке крајине. Са изградњом тог пута, као главног регионалног исходишта Тимочке крајине, поклапа се модернизација и других путева ове области. Све то представља замашан потез ка бржем општем економском развоју не само Књажевачке туристичке регије него и целе Тимочке крајине.

Мада је путна мрежа у Књажевачкој котлини релативно густа, ипак је стање путева доста лоше и поред знатних напора учињених у последње време у циљу њихове модернизације. Тако, пут Књажевац—Кална је у реконструкцији. Од Калне до Пирота пут је туцаник у доста лошем стању. Такође је у реконструкцији пут Књажевац—Сврљиг преко Тресибаве. Пут Књажевац—Зајчар је релативно добар. Стање путева може се најбоље видети из следеће табеле:

Дужина путева у 1969. години³

I реда		II реда		III реда		IV реда		Укупно	
Свега	Са саврем. коловозом	Свега	Са саврем. коловозом	Свега	Са саврем. коловозом	Свега	Са саврем. коловозом	Свега	Са саврем. коловозом
27	13	56	29	96	14	230	8	409	64

Из горњег прегледа се види да је највише путева четвртог реда, тј. најниже категорије. Све то ни изблиза не задовољава савремене туристичке захтеве.

СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ

Поред осећања за просторну човек има развијен смисао и за временску димензију. И док су савремени објекти и процеси просто-ра доступни његовим чулима, дотле су му збивања у прошлости имагинативна, ван његових чулних опажања. Баш зато што се имагинативно појимају прошли догађаји добијају идеализиране, па према томе и атрактивне форме. Савремени туризам налази у њима предмете свог особито интересовања.

Остаци старих утврђења, културних светилишта, манастира, путева су видљиви трагови прошлости утемељени у савремени пејзаж. Та испружена рука прохујалих цивилизација мами и носталгично призива. Те трагове треба брижљиво чувати, конзервирати и валоризовати у савременом туризму. У Књажевачкој туристичкој регији постоји неколико таквих објеката.

Већ у непосредној близини Књажевца сусрећу се доста шкрти трагови веома далеке прошлости. У *Бараници*, малом главичастом узвишењу у долини Трговишког Тимока, на 4 км. од Књажевца, нађени су несумњиви остаци римских грађевина, римски новац и споменици са латинским натписима. У њој су откопани темељи неке старе цркве. На стрмој коси која се са источне стране спушта према Бараници и на узвишењу Мриш нађене су рушевине средњевековних утврђења.

Код села *Равна*, 7 км. северно од Књажевца, виде се остаци дебелог зида који је затварао правоугаони простор дужине 120 и ширине 75 м. Зидан је каменом и танким широким циглама. Налазиште је на доњем делу јаче нагнуте речне терасе, изнад одсека високог 5 м., испод кога протиче Бели Тимок. То су остаци неког касног античког града из раздобља с краја III и до прве половине V века, можда римски град Тимакум Минус (3).

³ Према подацима П. Атанацковића, Привредна комора, Зајечар.

Равна је у римско доба била главна раскрсница путева за горњи Тимок. Лежала је на путу који је долином Тимока, преко Вратарничке клисуре, ишао на Дунав. Од Равне се одвајао један крак пута за Ашчар—Паланку (Ратиарија) а други за град Кожељ. Према југу пут је водио преко Муртине баре и села Штипине за Књажевац, одатле за Подвис, где се виде развалине старог градића, па даље за Сврљиг и Ниш.

Код села Кожеља, 13 км. севернозападно од Књажевца, на брду званом Град, сачувани су остаци касног античког града *Козла*. Налази се на веома неприступачном терену и имао је велики стратегијски значај. Бочним путем био је повезан са градом Равном, а тиме и са главним војничким друмом који је од Ниша водио до Прахова на Дунав. Град је са јужне стране имао подграђе које је заједно са градом било опасно зидом (7). Зид је дебео нешто мало преко 1 м, зидан ломљивим једва притесаним каменом (кречњак). *Н. Вулић* је у њему пронашао два римска надгробна споменика са натписима, један из другог века у стиховима, други из трећег века.

Град *Козла* се први пут помиње у делу „Биографија Стевана Немање“, коју је написао његов син Стеван Првовенчани. Помињући градове које је Немања освојио у рату са Византијом Стеван Првовенчани наводи и град *Козла* за који каже да га је Немања до темеља порушио.

На терену града *Козла* пронађени су предмети од керамике, стрелице, новац (најчешће Константинов) и многе друге ствари из римског и византијског доба.

Црква у Доњој Каменици. — Село Доња Каменица се налази на левој страни долине Трговишког Тимока, око 11 км. од Књажевца. Основа цркве је крст са озиданим делом између кракова на источној страни. На западној страни је припрата на спрат са бочним кулама. На пресеку кракова крста (наоса) уздиже се кубе (5). Оваква основа цркве је веома оригинална. Још је *Ф. Каниц* (3) приметио да је црква „неприродне конструкције. . и да се не сме сматрати као узор старе српске грађевинске уметности, већ пре као тип грађевина из времена српског распада“. У њеном спољашњем лику се запажају елементи „неуке интерпретације моравске школе“ и „дегенерисане романске архитектуре“, која се појављује и у Бугарској (5).

У стилском погледу живопис ове цркве пре одговара сликарству половине XIV века (6). *В. Поповић*, међутим, претпоставља да је живопис настао у XV веку (5).

Живопис је необичан у сваком погледу. Потпуно је несвакидашњи избор декорација, а избор и распоред ликова не налазе се ни у једној балканској цркви. Слика у наосу „Оплакивање Христа“ спада по драматичности у групу најизразитијих сцена ове врсте у нашем фреско сликарству (5). У њеној композицији је наглашена општа несрећа: „небо и земља преоптерећени су свеопштим болом, а људи и жене око одра и анђели на небу плачу“ (6). У „Тајној ве-

чери" сликар је нагласио богат сто и званице око њега. У појединим детаљима „Рођење Христово" је инспирисано природом. У припрати је изванредна, динамична и сугестивна сцена светих ратника Теодора Тирона и Теодора Стратимата, на коњима, са усковитланим огр-тачима (5). Истичу се такође елегантне линије Богородице из „Благовести". Ликови су преузети добрим делом из обичног живота, дати са неком наивном отвореношћу и наглашеним патосом, илустровани материјалним детаљима савременог оружја и оруђа. Црква у Доњој Каменици остаје и даље загонетка балканског средњевековног стварања. Она је „најоригиналнији културни објекат у источној Србији и по свом живопису се иконографски и стилски издваја од свих до сада познатих цркава не само српских и бугарских, већ и балканских уопште" (6).

Сл. 1. — Црква у Доњој Каменици

На око 2 км југоисточно од Доње Каменице, такође у долини Тимока, је манастир са црквом *Св. Тројице* и манастирским конаком. Неки подаци указују да је цркву подигао деспот Лазар, син Бурђа Бранковића 1457 године. По стилу подсећа на грађевине моравске школе. У унутрашњости манастира и кубету одржао се један део живописа. Око манастира има више извора и трагова ранијих насеља.

Манастир Суводол је недалеко од села Селчке, у клисури истоимене реке. Управо тамо где почиње сүтеска клисура, на њеној левој страни, је мања зараван коју целу заузима манастир са конацима и осталим зградама. Узводно од манастира долина је сва под шумом. Низводно клисура се шири па су падине блажег нагиба и под културама.

Код манастира избија јак извор који је раније коришћен за покретање мање динаме за осветљење манастира. Сада је тај извор каптиран за сеоски водовод а манастир добија струју од села Селчке. Сам манастир је велика грађевина, са високим кубетима која

штрче из тепиха скоро непрекидног зеленила. У засвођеном делу кубета су фреске врло добро очуване. Неке фреске у кубету су сасвим уништене због прокишњавања. Јер, у ждрелу клисуре кошава је ве-ома јака тако да често пута однесе или оштети кров манастира.

По предању манастир Суводол је основао кнез Лазар. Године 1865. он је уништен и на његовом месту изграђен садашњи. Изгледа да је ранији манастир био у византијском стилу. Данашњи манастир је интересантан по иконостасу који је радио Милисав Марковић.

У манастиру има око 40 жена и калуђер који је истовремено и месни парох.

Пут до манастира је веома лош, особито од села Селечке.

Гургусовачка кула. — На речној тераси, изнад зграде Скупштинне општине је четвороугаона зграда, дуга око 13, широка 10,5 м, опасана каменим зидом. То је Гургусовачка кула. Са терасе се пружа леп поглед на град.

Крајем XVIII века Турци су на месту Гургусовачке куле изградили насеље ограђено палисадом и заштићено дубоким ровом. У њему је боравила посада од око 100 Турака (2). Изгледа да је уставобранитељски режим око 1842 године неку утврђену грађевину, заосталу од Турака, преправио у кулу која се састојала од приземља и два спрата. Та је грађевина ускоро постала тамница за истакнуте личности свргнуте династије Обреновића. Висока, опасана каменим зидом, на положају који је доминирао градом, са језивим причама о патњама њених осуђеника, она је постала симбол читавог краја и названа је „српском бастилом“. 1844 године у кулу су доведена 42 политичка сужња. Осуђеници, са оковима на ногама тешким 20 кг, сабијени у просторије без ватре, са густим решеткама на малим прозорима, лежали су на земљи преко мало сламе и умирали од хладноће, глади, рана од окова и општих нехигијенских прилика (1). Међу затвореницима је био и Јован Мићић,⁴ сердар рујански (златиборски) и Раја Дамњановић, зет познатог богаташа Мише Анастасијевића⁵.

Збацивши кнеза Александра Карађорђевића и уставобранитеље народна скупштина је позвала Милоша Обреновића из Влашке на престо. На путу за Београд кнез Милош сврати у Гургусовац 17. јануара 1859. где га народ свечано дочека. Кнез заповеди да се кула запали и сруши што народ једва дочека. Отада у знак сећања на овај догађај и долазак кнеза Милоша, Гургусовац се прозва Књажевац .

⁴ Јован Мићић, некада поносити и свемоћни сердар рујански, обрицао је узалудно чуварима 100 дуката за мало топле чорбе и воденицу са девет витлова за цигарету дувана (2).

⁵ За сећање на Рају Дамњановића његова породица је поклонила једно звоно књажевачкој цркви које и сада многи мештани називају »Рајино звоно« (2).

ДОСАДАШЊИ РАЗВОЈ ТУРИЗМА

До скоро је Тимочка крајина представљала у саобраћајном и туристичком погледу „слепо црево“ или „буцак“ наше земље. Са веома slabим путевима она није привлачила моторизоване туристе. Чак и путеви који су ову област повезивали са осталим деловима наше земље били су такође лоши, тако да су још на самом почетку обесхрабљивали и ноле вољног туристу да се запути у Тимочку крајину. Зато је туризам био неразвијен, ембрионалан. Тек са изградњом модерног пута Параћин—Зајечар и Параћин—Бор, Ђердапске хидроелектране и Ђердапског пута добила је ова област излаз у свет и визу за савремени туризам

Овакво стање карактерише и слаба туристичка опремљеност. Тако на пример, број лежаја у књажевачкој општини се од 13 у 1962. попео на 48 у 1966. да би у 1970. износио 141. Капацитети за смештај и исхрану су најчешће представљени малим угоститељским објектима, који махом немају хотелског смештаја нити места за кампирање. Њихов број је врло скроман што се види из табеларног приказа (таб. 1). Укупан број седишта у угоститељским објектима се полако повећава, највише у 1970. години, што указује на већи замах њихове модернизације. Угоститељски објекти у Књажевачкој општини су грађани за скромније могућности туристичке клијентеле те имају и скромнији комфор. Промет у угоститељству и туризму показује равномеран и динамичан пораст (таб. 1). У поменутој табели није обухваћен промет у приватном угоститељству. Међутим, очевидна је доста мала искоришћеност лежаја у току године. Тако, 1966. године укупан број расположивих лежаја је коришћен само за 24,5%, у 1968. години — 11,74%, а у 1970. години — 10,65%. У току туристичке сезоне сви објекти су искоришћени, па се чак осећа њихов недостатак, али је у вансезони степен њихове искоришћености веома низак. Сем тога, значајна је констатација да су санитарни, хигијенски и општи технички услови ових објеката незадовољавајући, што има посебно негативне последице на развој туризма. Но ваља такође приметити да се у последње време улажу знатни напори на стварању нових туристичких капацитета, побољшање њихове техничке опремљености и пословне организације. Такође је велика диспропорција између броја остварених и броја потенцијалних ноћења што само у 1970. години стоји у сразмери 5.484: 51.465, тј. 10,6%.

Посебан проблем представља кредитирање туристичке изградње. Кредити добијени за ту сврху били су до сада неповољни (кратки рокови отплате и високе камате).

Такође је кадровска структура у туризму неповољна. Највеће процентуално учешће у тој структури има неквалификована и полу-квалификована радна снага. Нарочито се осећа недостатак висококвалификованих куvara и конобара.

Сем квалификованог кадра потребно је обезбедити одговарајућу техничку опремљеност угоститељских објеката. Техничка опремље-

ност је доста слаба и за општину Књажевац износи 19,124.000 н. д. Услед слабе квалификационе структуре угоститељског кадра и ниске техничке опремљености угоститељских објеката низадовољавајући је и ниво угоститељских услуга.

Нешто већа живост у развоју туризма се осећа од 1965. године од када почиње и већи раст животног стандарда. Но и поред тога, просечни годишњи пораст броја туриста од 1966 — 1970. године је релативно мали, а просечни годишњи пораст броја ноћења је још мањи што указује на транзитни карактер туризма.

Највећи број туриста потиче из Србије, неупоредиво мање из других република. Скоро је безначајан број страних туриста (1970. године — 6 особа). Изненађујуће је низак број туриста из источно-европских земаља (Бугарска, Румунија).

Таб. 1 — Досадашње стање туристичког развоја општине Књажевац⁶

Године	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
% учешћа броја лежаја у односу на број лежаја целе Тимочке крајине	2,23	3,80	7,99	10,5	4,7	1,75	4,43	5,84	8,62
Број лежаја	13				48				141
Укупан број ноћења (домаћих и страних)					4294	1625	2700	4919	5484
Потенцијални капацитет ноћења на основу броја лежаја					17520	584	22995	41245	51465
Број туриста				2864					2714
Од тога из Србије				2323					2097
Број угоститељских радњи	12	11	28	13	12	10	14	12	14
Број седишта у угоститељским радњама	846	695	1453	818	843	623	917	852	1307
Промет у 000 нов. дин.	1433				3256				4282

ТУРИСТИЧКА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА

Из досадашњих излагања се види да се Књажевачка котлина и старопланински предео карактеришу изразитим супротностима како физичкогеографске, тако и друштвеногеографске природе. Књажевачка котлина је предео брежуљкасте, мирне пластике, заобљених земљишних форми и ниских надморских висина; Стара планина је ареал чији се терен грчевито пропиње, ломи стварајући оштре и грубе те-

⁶ Петар Атанацковић: *Анализа стања и могућности развоја туризма и угоститељства на подручју Тимочке крајине, Зајечар, 1971. (рукопис).*

ренске облике који сежу и преко 2.000 м надморске висине. Прва предеона целина се одликује благом, низијском, жупном климом са веома топлим летима и воденим талозима који најчешће падају у виду кише; друга целина је уопште узев хладнија, са свежим летима и оштрим зимама у којима водени талог пада најчешће у виду снега који се дуго задржава, особито у вишим пределима. У пејзажу котлине цивилизаторска улога човека је оставила веома упечатљиве трагове: предео покривен њивама жита, винограда, воћњака, ливада, ишаран ситним тракама путева и украшен насеобинским скупинама. У том рукотворном тепиху природе и човека шуме су потиснуте на незнатне просторе, а пејзаж добио питоме, хуманизиране форме. Стара планина је скоро цела заоденута шумским зеленилом кога груби планински рељеф добрим делом чини неприступачним деструктивном деловању човека. У подеротинама тог зеленог покривача су њиве планинских жита, пашњака, ливада и раштрканих насеља. У првој предеоној целини је доминантна улога човека, у другој деловање природних снага. Из тога се види да се ова два предела у физичкогеографском, а особито у пејзажном погледу, веома оштро разликују и издавају у два јасно диференцирана региона. Иако су силе супротности и контраста које ова два региона међусобно отуђују веома изразите и поливалентне, ипак у њима самима, у законитостима њихових супротности, ничу кохезионе силе које са ништа мањом снагом те регионе међусобно повезују у јединствен, целовит и функционалан просторни систем. Те друге снаге се најјасније огледају у продукционим односима планине и котлине. Стара планина је предео сточарске производње, шумске привреде и оскудне и недовољне земљорадње. По продукционој структури она је неаутархична, тј. једнострана и самим тим недовољна да задовољи основне потребе свог становништа. И мада је она у суштој супротности са привредом Књажевачке котлине, која је далеко разноврснија, привреда Старе планине је, баш због своје једностраности упућена на допуну продукција равнице, на првом месту хлебним житима. С друге пак стране, економија котлине се складно употпуњује продукцијом сточарске планинске привреде којима је котлина због интензивног искоришћавања привредних површина и већег броја становништва, најчешће дефицитарна. Мада су тежње за економским допуњавањем обостране ипак је због веће продукционе једностраности планине њен економски афинитет према равници јачи те је и иницијатива тог повезивања углавном најчешће инспирисана планином.

Снаге прожимања и повезивања, поникле на комплексу природних противречности двеју просторних целина, у условима њихове хуманизације, остављају и видљиве трагове у пејзажу: путеви планински се спуштају према равницама и чврсто узглобљују у њен комуникациони систем. Испрва су то биле коњске и пешачке стазе, које су на посебан начин одражавале стање продукционих односа одређене етапе развоја да би са напретком технике, особито моторног саобраћаја, постали шири, квалитетнији и у пејзажној структури упечатљивији. Они следе речне долине — та природна планинска морфо-хидро-

графска исходишта према равницама, створена радом флувиоденудационих сила и процеса који се од самог настанка тих противречних предеоних целина труде да њихове супротности помире и доведу у стање хармоније. Тиме хуманизационе снаге повезивања и спајања наилазе на коинциденцију истосмислених природних снага. На тај начин два различита физиогномска — пејзажна региона постају, на одређеном ступњу своје хуманизације, јединствен *економскогеографски регион*.

Међутим, може се оправдано поставити питање: ако су два предела јединствен економскогеографски регион, да ли то истовремено значи да су они јединствено туристичко подручје? Да ли, другим речима, снаге које врше повезивање тих двеју просторно различитих целина у јединствено економскогеографско подручје имају исту улогу у њиховом повезивању у јединствен туристички регион, или, пак, ту улогу врше и други фактори?

Како је туризам и економска категорија то је логично претпоставити да економскогеографски чиниоци такође суделују у повезивању тих двеју различитих предеоних целина — Књажевачке котлине и Старе планине. Али у туризму долази до валоризације и оних квалитета планине који у стандардној економици немају скоро никакав значај. То су на првом месту високи планински предели погодни за зимске спортове и рекреацију. Они у условима појачане урбанизације и растућег животног стандарда добијају све већи значај. У Старој планини такви суперлативи предели су дугачка коса Бабиног зуба, долина Црновршке реке, Бигарски водопад и варошица Кална.

Коса Бабиног зуба. — Коса на којој је узвишење Бабин зуб одваја се од највишег била Старе планине означеног Миџором и пружа преко Тупанара, Бабиног зуба до Балвана и даље према долини Стрмне реке, једне од изворишних кракова Трговишког тимока. Од Миџора до Балвана она је дуга око 10 км. То је уска коса која вијуга између изворишних челенки притока Црновршке и Топлодолске реке, које рашчлањују овај део Старе планине. С обзиром на такав положај ове косе на њој су се сачували релативно блажи нагиби у поређењу са знатно стрмијим теренима суседног долинског рељефа. Од ње се одвајају секундарне косе између поменутих изворишних челенки (Дуго било, Женски врх, Стрејница, Лесковац и др.) такође благих нагиба на својим теменима. У бокове ове разгранате косе упиру изворишни краци поменутих река остављајући на њима више извора. Теме косе је без шуме, обрасло травом и експонирано сунцу.

Коса Бабиног зуба се саобраћајно јаче везује за Књажевачку котлину. Јер, од Калне се одваја пут који иде долином Црновршке реке и даље према превоју Св. Николе и југословенско-бугарској граници. Од овог пута један крак продужује долином Црновршке реке до истоименог села и тако се највише приближује реону Бабиног зуба.

Коса Бабиног зуба са Миџором и Тупанаром представља највише делове не само Старе планине него и највише терене источне

Србије. Због знатних надморских висина атмосферски талози падају у току зиме највише у виду снега који се дуго одржава. Теме ове косе, дуго преко 10 км, уравњено и благог нагиба, застрвено снегом и експонирано сунцу, представља зими погодан терен за скијање и сунчање, а у току лета свеж и пријатан амбијент широких, отворених видика, изложен непрекидном струјању ваздушних маса профилираних кроз богато планинско зеленило и натопљено његовим благотворним еманацијама и озоном. Ретка насељеност и одсуство загађивача доприносе још више чистоћи атмосфере. Због знатне висине овог предела и других поменутих особина његове рекреативне погодности су изразито високог степена — највећег у целој источној Србији.

Коса Бабиног зуба је погодна за зимске спортове из следећих разлога:

- што је дугачка (преко 10 км);
- што је у целини релативно благих нагиба. Нагиби, мада неједначени, нису ни претерано велики ни сувише мали за скијање. Ритмичка смена већих и мањих нагиба је веома повољан фактор за зимске спортове;
- што је због већих надморских висина најдуже времена под снегом од свих предела источне Србије те на тај начин омогућава најдужу сезону зимских спортова;

— што је терен без шуме.

За време лета овај предео је погодан за одмор и рекреацију:

- јер се са њега пружају широке визуре према југу, западу и северу — према широким долинама Топлодолске и Црновршке реке;
- јер је због издигнутог, доминатног положаја изложен сталним ваздушним струјањима из пространог шумског ареала. Та струјања доносе свежину у току топлих летњих месеци и ваздух изванредних квалитета;

— јер је веома експониран сунцу тако да време његовог потенцијалног осунчавања почиње раним јутарњим а завршава се касним вечерњим часовима када је сунце са свих околних предела већ зашло;

— косе које се од њега гранају су благих падова те су погодне за краће излете и шетње. Рељеф околине је динамичан а пејзаж разнолик;

— као што је речено, коса Бабиног зуба се пружа у међувисинама од 2.169 м (Миџор) и 1.434 м (Балван). С обзиром на такве надморске висине и друге поменуће особине овај предео се одликује разноликим рекреативним могућностима, које су специфичне његовим различитим надморским висинама. Надражајна својства планина су различита и зависе од надморских висина. Нежнијим и осетљивијим организмима више погодују планински предели нижих надморских висина и обратно.

Положај Бабиног зуба у околном пејзажу. — Иако неки предео сам по себи, тј. по устројству своје пејзажне и естетске структу-

ре, представља у туристичком погледу суперлативни предео, ипак његове стварне вредности зависе добрим делом од положаја у околном пејзажу. Наиме, у зависности од туристичких мотива који га окружују туристичке вредности неког предела могу бити увећане или умањене. Размотрићемо у том смислу положај региона Бабиног зуба.

Непосредно на западу је подручје Црновршке, на истоку Топлодолске реке; на западу је главна саобраћајница која повезује Пирот са Књажевцем и тимочким басеном, на североистоку је граница са Бугарском. То су најближе теренске одреднице ареала Бабиног зуба и његов непосредни територијални оквир.

Слив Црновршке реке. — У гро плану горњи део слива Црновршке реке је облика простране лепезе. Низводно, ова теренска форма се сужава у уску и дубоку клисурасту долину. Ипак његов лепезаст облик није онако типичан као што су сливови притока и изворишних кракова Топлодолске реке (Калуђерски поток). Лева страна слива је стрмија од десне, тако да је слив у целини асиметричан. Горњи део слива Црновршке реке је упоредничког правца те је трајање инсолације дуго, ипак, због поменутог асиметрије, дуже на десној него на левој половини слива. Терен се састоји од водонепропустљивих стена, већином палеозојске старости (амфиболити, филити, аргилошисти), затим гнајса и гранита. Сама коса Бабиног зуба је већином од пермских пешчара и конгломерата. Речна мрежа је густа и релативно богата водом, лева страна слива је врлетнија и јаче обрадла шумом него десна.

Теренске и хидрографске погодности омогућавају да се у сливу Црновршке реке изгради пространи језерски басен који би се, сем у хидроенергетске сврхе, користио и као туристички објекат у склопу терена Бабиног зуба. Од Каалне би ишао пут и пролазио поред његових обала повезујући читав низ туристичких објеката — викенда кућа, хотела, кампова. Језеро би било порибљено те представљало риболовно подручје; на њему би се развили спортови (једриличарство), оно би било подручје рекреације и забаве. Од језера би пут, савлађујући доста неповољан терен, водио до Бабиног зуба доводећи комплекс разнородних мотива оба локалитета у ближи међусобни однос.

Водопад на Бигреном потоку. — Недалеко од села Стањанца улива се Бигрени поток у Стањанску реку, једну од изворишних кракова Трговишког Тимока. На ушћу Бигрени поток таложи бигар и ствара одсек преко кога се његова вода стрпоштава водопадом. На блажем делу водопада било је раније неколико воденица, ступњевито поређаних једна изнад друге. Поред воденица пролази пут Пирот—Књажевац.

Водопади и воденице представљају веома импресиван пејзажни детаљ, редак и туристички атрактиван. Чињеница да се налазе непосредно поред пута пружа повољне услове туристичке експлоатације.

Вредност овог локалитета је пре свега у његовим визуелним манифестацијама, али се она може знатно повећати архитектонским обликовањем о коме ћемо доцније говорити. На тај би начин овај локалитет, поред својих визуелних атрактивности, добио и целиходну економску валоризацију.

Кална. — Кална се налази на саставцима изворишних кракова Трговишког Тимока. У њеној близини су још три исходишта планинских речних долина. Дуж овог петоречја иду путеви тако да Кална представља насеље на чворишту путева и важан економски центар за снабдевање планинских насеља. Она је на важном путу Пирот—Књажевац; од ње се одваја један крак који преко превоја Св. Ни-

Сл. 2. — Варошица Кална

коле води за Бугарску. Од овог крака, као што је и раније поменуто, одваја се пут за село Црни Врх у подножју Бабиног зуба. У послератном добу Кална се знатно развила као насеље у непосредној близини рудника уранијума. Са затварањем рудника остала је Кална са много лепих грађевина, уређених улица и већег броја смештајних капацитета који знатно премашују њене локалне потребе. С обзиром да се Кална налази на исходишту многих планинских речних долина и пу-

тева који њима воде, то она, у туристичком и привредном погледу представља природну услужну станицу планинских туристичких насеља. Преко ње ће бити упућени туристички токови за планинска летовалишта, станице зимског туризма и планинских излетишта. Она, наине, својим саобраћајно-економским функцијама повезује помену-та суперлативна туристичка подручја у јединствен планински туристички регион.

Близина државне границе. — У ранијим геополитичким односи-ма близина државне границе је по правилу представљала негативан фактор за развој туризма. Међутим, тај класични смисао границе се у новије доба радикално мења. За савремену ратну технику практично не постоје појмови „близу границе” и „далеко од границе”: сваки део државне територије, ма колико географски био удаљен од границе, скоро је подједнако изложен опасностима ратних разарања. Због тога се неповољан утицај близине границе може слободно апстраховати или свести на неважан фактор. Шта више, у савременим геополитичким условима ова близина границе може имати позитивну улогу: привући туристе суседне земље и допринети међудржавном разумевању и сарадњи. Еклатантан пример је Шамони, велики центар зимског туризма на граници Француске, Швајцарске и Италије.

*
* *
*

Као што се из претходних излагања види, у близини Бабиног зуба се налазе и други предели значајних туристичких потенцијала који својом мотивском разноликошћу повећавају туристичку вредност Бабиног зуба као водећег туристичког мотива. Иако су ти мотиви разнолики по физичкој као и пејзжаној структури (долине, косе, бигрени одсек), ипак се сви налазе у планинском пределу те је и њихова туристичка намена планинска, а због знатних надморских висина и поменутих пејзажних карактеристика — високо рекреативна. Сви они скупа представљају јединствен, функционално повезан просторни систем или регион планинског туризма.

Иако је овај предео пејзажно јединствен ипак он у својој валоризацији тражи другачије видове интеграције. Јер, његове јединствене туристичке потенцијале не може да покрене сама планина, тј. њено становништво, већ знатно пространија територија са већом клијентелом. Та се клијентела налази највећим делом на северу, у пространом Тимочком басену и његовим индустријским агломерацијама. Већ је речено да се старопланински субрегион, у економско-географском погледу, везује за Књажевачку котлину у хомогено продукционо подручје. Самим тим се овај туристички планински предео везују за ту котлину као економску базу, а, с обзиром на клијентелу, на далеко веће подучје — целу Тимочку крајину.

ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ТУРИЗМА КЊАЖЕВАЧКЕ ТУРИСТИЧКЕ РЕГИЈЕ

а) *Старопланински субрегион*

Коса Бабиног зуба, као магистрални туристички мотив старопланинске субрегије, са пратећим, субординирајућим мотивима (Црни Врх, Кална, Бигрени водопад) сачињава јединствен просторни туристички систем. Он је створен посебним природним законитостима па се због тога одликује посебним физичким карактеристикама, специфичном терапеутском и туристичком наменом.

Природни објекти и делови пејзажа могу се у туризму користити и за оне сврхе које не одговарају бити њихове основне структуре и просторне композиције (као што је то доста чест случај), али они у том случају не могу дати пуне ефекте и оптималне резултате као када би се користили у складу са њиховом природном наменом и законитостима које њима владају. Сарадња човека и природе у туризму је битна из многоструких разлога. Али како ту сарадњу постићи, како искористити на најбољи начин праве природне туристичке потенцијале неког, туристички атрактивног пејзажа? Разумљиво, треба изучити еволутивни ход пејзажа да би се установиле законитости које сада њиме владају и издвојиле оне законитости које су за савремени развој туризма водеће и одређујуће. То су основни природни фактори савременог туристичког развоја. Потребно је установити у ком правцу ти фактори упућују развој туризма старопланинског туристичког субрегиона.

Смер туристичког развоја просторног комплекса Бабин зуб. — Коса Бабиног зуба, као што је речено, везује се за највиши део Старе планине. Стара планина пак, највиша је планина не само Тимочке крајине, већ и целе источне Србије. Наиме, планине истих или сличних надморских висина су Копаоник на западу и Шар-планина на југозападу. То значи да Стара планина представља највеће узвишење на простору између Копаоника, Шар-планине и југословенско-бугарске границе, тј. на пространом подручју. С обзиром на надморску висину она се одликује и најнижим температурама, најнижим на истом подручју. С тим у вези њу карактерише релативно виши ниво падавина и дуго трајање снежног покривача, најдуже на целом поменутом подручју. Том својом особином, ова планина нуди најдуже трајање сезоне зимских спортова од било које друге планине на истом подручју. Али реон Бабиног зуба се одликује и најдужим трајањем негативних зимских температура што омогућује и релативно дуго трајање најпогодније физичке конзистенције снежног покривача за зимске спортове (прхав, сув снег).

Морфолошка и пејзажна структура Бабиног зуба је, као што смо видели, такође у високом степену погодна за скијање и зимске спортове. На првом месту таква структура обезбеђује дугу и разгранату скијашку стазу, променљивих, валовитих падова; коса је експо-

нирана сунцу и тиме у повећаном износу омогућава коришћење терапеутских погодности сунчаних зрака у току зимске сезоне; због веће надморске висине, знатне удаљености од већих насеља и јачих извора аерозагађивања, као и због своје морфолошке структуре (коса, као штрчећи облик у рељефу, је изложена ваздушним струјањима), она се одликује веома високом чистоћом ваздуха који је у току лета још и обogaћен физиолошким продуктима обилног зеленог покривача.

Из свега изложеног се види да реон Бабиног зуба, на читавом тако пространом пределу Србије, има најпогодније природне услове за скијање и друге зимске спортове. С обзиром на тако велики простор те његове особине имају карактер реткости па, према томе, и природне туристичке драгоцености.

Иако се реон Бабиног зуба и у току лета одликује високим рекреативним и терапеутским могућностима, ипак је он, због високог степена природних услова за зимски туризам и реткости тих услова, природно предодређен за центар зимског туризма. То је његова основна и водећа туристичка намена.

Међутим, познато је већ, да предео може имати природне туристичке потенцијале развијене у високом степену а да за туристичке сврхе не буде чак нимало искоришћен. То значи да за туристичку валоризацију природних потенцијала неког атрактивног пејзажа нису довољни само ти потенцијали, већ и читав један комплекс сасвим других фактора: довољно висок степен друштвено-економског развоја. Управо, комплекси природних и друштвених фактора представљају два пола у чијем пољу снага осцилира туристички развој неког природног мотива или пејзажа.

Положај старопланинског туристичког субрегиона у пространом друштвеногеографском комплексу. — Бабин зуб, као зимски спортски центар, има, као што смо видели, врло широку територију за снабдевање клијентелом. То је његова економска база, која му пространством и значајним градским агломерацијама пружа снажне сокове за солидан развој. Ако се при томе узме у обзир да економски стандард код нас стално расте и да ће тај раст бити настављен и у будућности, онда је још извесније да ће та територијална база бити у будуће све издашнији снабдевач корисника његових услуга, да ће степен њене тражње за зимским спортовима и рекреацијом бивати све већи. Бабин зуб је природно дат те је сасвим извесно да се у будућности, на његовој гравитационој територији, не могу успоставити такви а ни слични центри зимског туризма. Значи, он ће остати без такмаца на тој територији, на којој ће, као што је речено, стално расти тражња његових услуга. Тај факат са пуном извесношћу потврђује перспективност и економску оправданост улагања у туристичку изградњу реона Бабиног зуба и његових прикључних регионалних објеката.

Али ни светло тих чињеница, иако снажно, ипак непотпуно обасјава сву пејзажну вредност старопланинског субрегиона и оправданост улагања у његову туристичку екипираност. Постоји, наиме, још једна чињеница која је у читавом овом комплексу веома значајна и која веома много доприноси да се будући развој Бабиног зуба правилно сагледа, димензионира и вреднује у складу са пропорцијама будућег друштвено-економског развоја Србије, а посебно Тимочке крајине. То је положај овог туристичког центра у будућим економско-друштвеним релацијама развоја Борског басена и других приводно-економских региона Тимочке крајине.

Борски басен и старопланински туристички субрегион — Према резултатима досадашњих геолошких истраживања рудне резерве Борског басена су велике и обећавају дугу експлоатацију. Према испитивањима академика *С. Бошковића* (8, 112; читав североисточни део Србије лежи на огромном пољу бакарне руде. Истина, те резерве не садрже висок проценат бакра, али представљају огромне, скоро неисцрпне резерве. Познато је такође колики значај бакар представља у савременом економском развоју, како мирнодопском, тако и ратном. Све то јасно показује да ће се рударско-топионичарски басен Бор развијати у снажан центар радне снаге и да ће се стандард те радне снаге све више повећавати. Сасвим је извесно да ће социјални и професионални проблеми те радне снаге бити значајан производни фактор тог индустријског гиганта. А они неће бити мали као што ће се видети из следећих излагања.

Непосредна околина Борског рудника представља најзагађенији предео наше државе а спада у најзагађеније делове људске средине у светским размерама. Довољно је да подсетимо да је доскора вегетација уништавана у околини рудника. Иако је могуће да се техничким и технолошким средствима процес аерозагађивања смањи, ипак он се сасвим не може одстранити. Уз то, са развојем експлоатације Борског рударског басена развијаће се и урбане агломерације те ће се тиме и биолошки негативни услови аерозагађивања испољавати на све ширем плану — обухватаће све већи број људи и у крајњој резултанти представљаће све крушнији негативни ефекат. У не тако далекој будућности то ће бити не само социјални, већ и економски, производни проблем. Тада ће се он сасвим јасно поставити: са развојем рударско-топионичарског басена, рашће и број радне снаге те ће се и негативна деловања аерозагађивања испољавати на све већем броју радника и тако доводити до све већег умањена њихове радне способности и корисног радног ефекта. Тај крупан здравствено-производни проблем захтеваће све хитније решење. А решење ће се управо састојати у интензивној рекреацији радника у срединама битно друкчијим од оне у којима живе и које се одликују високим степеном рекреативних и терапеутских вредности.

Из горњих излагања произилази закључак: интензивно аерозагађивање довешће до снажног умањивања производне способности

радне снаге рударско-топионичарског басена Бор. Борба против интензивног аерозагађивања састојаће се у интензивној рекреацији. А предео са највећим рекреативним способностима, а уз то и најближи Борском басену, је старопланински субрегион. Према томе, главна клијентела старопланинског туристичког центра биће првенствено радна снага Борског басена. С тога ће бити потребно изградњу тог центра прилагодити потребама његове клијентеле.

Изградња и екипираност старопланинског туристичког субрегиона. — Рационална изградња туристичких места представља посебан проблем и захтева за сваки локалитет посебан поступак. Јер, на целој Земљиној површини нема ни два пејзажа која су идентична. Сваки пејзаж има посебну развојну линију и налази се у другачијим социјалноекономским оквирима. Полазећи од тих поставки ми смо развој туристичког субрегиона Старе планине поставили у четири фазе.

I Ф а з а. — Подразумевајући да ће пут Књажевац—Кална бити завршен, потребно је проширити и доградити пут од Калне до села Буштице на дужини око 9 км. Тај део пута треба да је довољно широк и са асфалтним коловозом.

Од Буштице изградити успињачу преко Балвана, Бабиног зуба до Тупанара (дужина 12—13 км). Планирати и изградити скијашку стазу дуж ове линије.⁷

На Бабином зубу или у непосредној близини изградити неколико јефтинијих смештајних капацитета са нужним пратећим објектима.

Циљ прве етапе је почетно саобраћајно отварање реона Бабиног зуба. Изградњом пута Кална—Буштица скраћује се успињача која иде преко планинских грена на којима би колски путеви били изложени снежним наметима услед постојећих климатско-топографских особености. Успињача представља сигурну везу у скоро свим климатским условима. Поменути део пута иде дном долине те је без успона а њоме је у знатној мери заштићен од ветрова и снежних напоса. Овим путем и успињачом постизала би се најбржа веза са Бабиним зубом као водећим локалитетом. Сем тога, успињача за туристе представља посебну атракцију и куриозитет: многи љубитељи планина и рекреације желеће да клизећи успињачом преко дубодолна и грена доживе узбуђење и радост. Она ће их релативно брзо, на атрактиван начин, из једне средине пребацити у другу, битно другачијих особина. Благо стрес који се том приликом доживљава ствара пријатно узбуђење већ на самом почетку пута да би се у планинском амбијенту комплетирао у потпуно опуштање, рекреацију, психички и физички одмор.

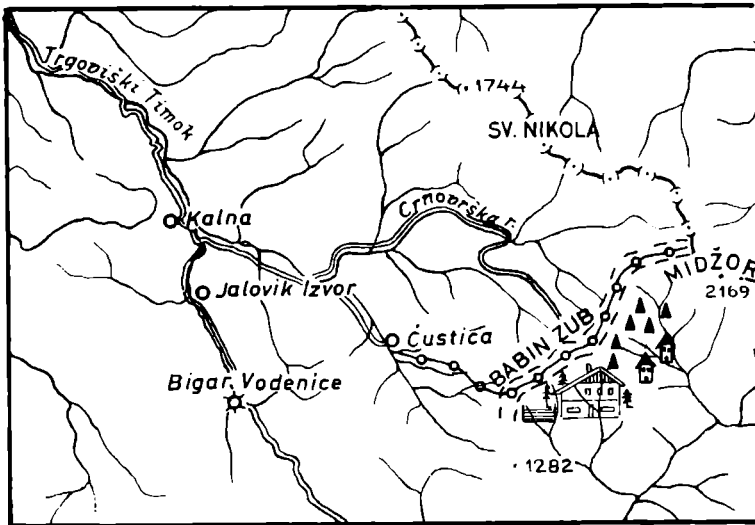
⁷ Овде не можемо улазити у детаље пројектовања туристичког развоја овог предела јер то прелази циљеве ове студије. То се такође односи и на пројектовање скијашке стазе. За то је потребна посебна ангажованост.

II Фаза. — Изградња пута долином Црновршке реке до Бабиног зуба. Он би се одвајао од оног Кална—Ћуштица код села Балта-Бериловац, ишао би једним делом дуж трасе пута који води према превоју Св. Николе, затим би се од њега одвајао и пратио долину Црновршке реке да би најзад, савлађујући успоне, доспео до Бабиног зуба. Пут би требало да буде довољно широк, са коловозним застором од асфалта а на успонима од камене коцке.

— Изградња планинског хотела са савременим комфором, архитектонски прилагођеног амбијенту. Хотел треба првенствено да служи зимском спорту па и његова изградња треба томе да је прилагођена (поједини делови или извојене архитектонске целине треба да буду спојене ходницима који се зими загревају и др.). Овај објекат треба да задовољи потребе туриста већих захтева и вишег животног стандарда који у овој фази треба да буду све бројнији корисници овог туристичког објекта. У овој фази треба подићи и друге неопходне пратеће објекте.

— Наставити изградњу смештајних капацитета средњег или нижег стандарда за колективно коришћење већег броја корисника (радници нижих примања и др), са одговарајућим пратећим објектима (продавнице, занатске радње и др).

II FAZA

Ск. 6. — Програм туристичког развоја реона
Бабин зуб

- 1 — планински хотел вишег стандарда; 2 — викенда
куће; 3 — базен за купање

— Подизање породичних викенд-кућа на местима одређеним просторним планом туристичког развоја.

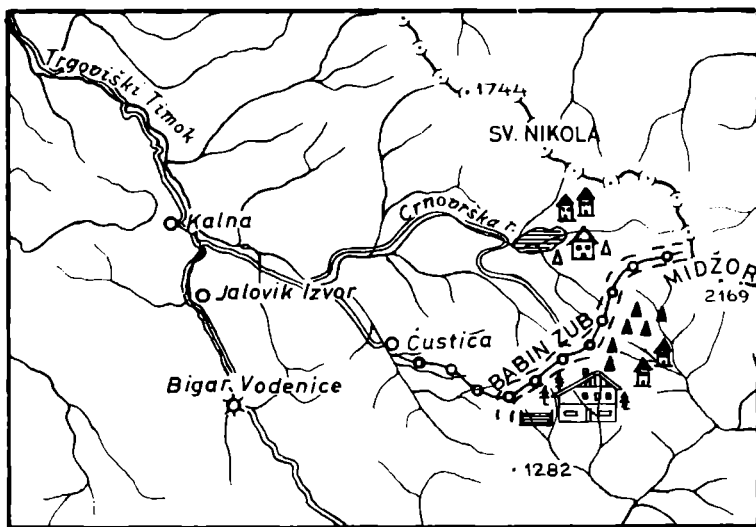
— Изградња басена за купање на погодном месту. Овај објекат треба да увећа туристичку екипираност овог локалитета, особито за време лета.

Друга фаза треба да означи почетак јаче изградње самог локалитета Бабиног зуба. Та изградња ће се наставити кроз трећу и четврту фазу само у различитим правцима и различитим интензитетом сходно захтевима туристичке потражње.

Успињача треба да остане и даље објекат атракције и допремања туриста, особито у време зиме кад снежни наноси отежавају или прекину саобраћај на колском путу. Сем тога, она ће бити неопходна скијашима, за повратак после спуста.

III Фаза. — Трећа фаза се односи на изградњу језера у долини Црновршке реке, у северној подгорини Бабиног зуба. Ово језеро, заклоњено од ветрова и на знатно нижој надморској висини (800 м) представљало би одмор и рекреацију за нежније организме за које би Бабин зуб, због знатне висине, био преоштар и изазивао неповољне реакције. Околу језера би били размештени стамбени и пратећи об-

III FAZA

Ск. 7. — Програм туристичког развоја реона Бабин зуб

1 — језеро у долини Црновршке реке; 2 — управна зграда и рецептивни капацитети

јекти као и викенд зона. Овај туристички центар био би опремљен чамцима, једрилицама и другим објектима за одмор и разоноду. Ако би се језеро порибило било би уз то и стециште риболоваца. Можда би се језеро могло користити и у енергетске сврхе.

Језеро би представљало нову степеницу или одскачну даску за реон Бабиног зуба. Оно би као нова атракција, посебних карактера привлачило посебну клијентелу која би користила виши предео Бабиног зуба за излете и краћи боравак. Сем тога посетиоци Бабиног зуба би излетима на језеро обогаћивали облике и врсте своје рекреације и разоноде. На тај начин би се језеро повезало са реоном Бабиног зуба у јединствен и функционалан систем чија екипираност, а и читав развој, мора да тече у правцу обостраних усклађивања.⁸

Трећа фаза би требало да започне кад се главни објекти друге фазе заврше. Она има улогу катализатора развоја реона Бабиног зуба, тј. она треба да да нове потстреке и улије нове сокове у израстање овог планинског туристичког субрегиона.

IV Фаза. — Већ је поменуто да се у долини Стањанске реке, изворишног крака Трговишког Тимока, на путу Књажевац—Пирот, налазе воденице, бигрени одсек и водопад. Воденице, које су положајем, бројем и архитектонским стилем представљале посебну атракцију, су у фази потпуног уништења. Пре су оне чиниле посебну целину, хармонично укомпоновану у пејзаж. Данас, својим рушевинама, пре изазивају мучне реминисценције.

На месту ранијих воденица треба изградити исти број нових, поређаних једна испод друге. Свака од њих треба да представља синтезу архитектонских стилова воденица у ширем подручју. Да би се избегла архитектонска монотонија свака треба да се по стилу и форми разликује. Изнад воденице, на бигреној тераси, изградило би се мало језеро које би се порибило. Део бигреног одсека са водопадом би се тако адаптирао да се преко њега ефектно спушта водена завеса. Вода из језера би се користила за водопад а повремено и за покретање воденица. Наиме, воденице би се адаптирале у ресторане, продавнице или преноћишта. У воденици-ресторану би се млеко брашно и кувао качамак који би се сервирао са млеком, кајмаком, киселим млеком и др. Гостима би се служила пржена риба из језера или рибља чорба.

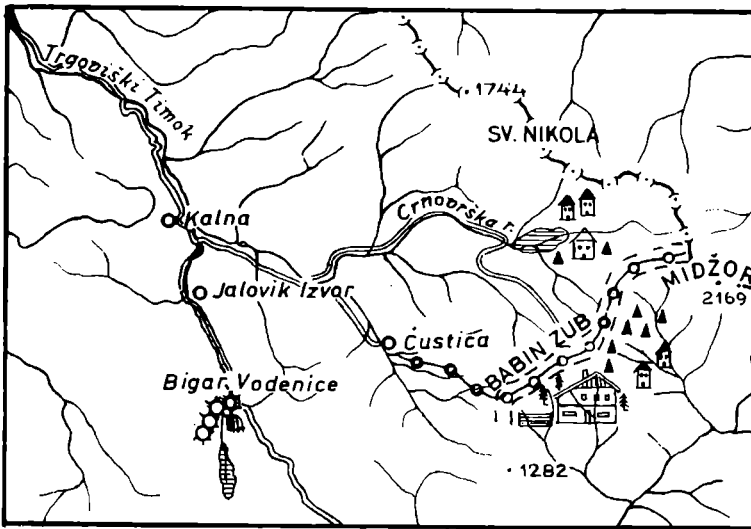
У овој фази треба да буде изграђен асфалтни пут Кална—Пирот као предуслов за изградњу Бигар-воденица. Јер, ово мало и сликовито место у коме су укомпоновани раритети природе (водопад) и људске градње (воденице) биће врло атрактивно. Пошто је близу Калне (7 км.) многи посетиоци Црновршког језера и Бабиног зуба свраћаће и овде на дуже или краће време. Како се Бигар-воденице налазе на путу Пирот—Кална—Књажевац многи путници овог правца застајаће овде да се одморе и освеже.

⁸ Из овог примера се јасно виде сложени задаци просторног планирања овог предела. Сем тога, и лоцирање језера треба да буде резултат посебне студије.

Бигар-воденице ће мотивски обогатити старопланински туристички субрегион, повећати мобилност његових клијената и допринети разноврсности њихове рекреације и разоноде. Будући да се на помемутом путу налази Кална, као капија овог планинског туристичког подручја, Бигар-воденице треба да буду мамац за многе туристе који се из Бугарске враћају преко Ниша моравском магистралом за Београд и даље да скрену са тог пута и убу у атрактивну сферу старопланинског туристичког подручја.

Основна негативна одлика досадашњег туристичког развоја Тимочке крајине је претежно транзитни карактер њеног туризма. Развој таквог туризма не обећава много у будућности. Да би туризам Тимочке крајине кренуо бржим корацима напред и постао уноснија

IV FAZA

Ск. 8. — Програм туристичког развоја реона
Бабин зуб

1 — воденице; 2 — водопад; 3 — језеро

грana привреде мора мењати свој тип и постајати, поред транзитног, и стационарни. А стационарни туризам се може засновати на пределима изузетних просторних вредности које су уз то и ретке за пространа подручја. Управо такав предео овде представља реон Бабиног зуба са пратећим локалитетима. Његове погодности за зимске спортове су природне реткости које прате изузетне рекреативне способности које су као поручене за релативно блиске пределе и урбане агломерације изложене интензивном аерозагађивању.

Да би старопланински субрегион постао оно што се од њега очекује и оно што он оптимално у туризму може да пружи потребно је поћи од схватања да његове четири мотивске вредности (Бабин зуб, Кална, Црновршка река, Бигар-воденице) представљају елементе јединственог просторног система. То даље значи да планирање туристичког развоја овог субрегиона мора третирати сваки од његових мотивских елемената по одређеном кључу, одн. сразмери и специфичним законитостима које су у суштини одраз законитости развоја његовог пејзажа и друштвеногеографских снага подручја које му гравитира. Наши предлози, изнети у основним линијама, изграђени су на таквим поставкама.

б) Књажевачка котлина

Речено је већ да се у Књажевачкој котлини јасно издвајају две изразите просторне целине: котлинско дно и котлински обод. Такође смо утврдили да те њихове физиогномске разлике потичу не само из разлика њихове морфологије, већ и геолошке и педолошке структуре, климатских и хидрографских прилика, фитогеографског покривача (природног и културног) као и из других објеката антропогеног порекла. Све се те разлике не могу занемарити ни у туристичком третману котлине, јер представљају стално присутну законитост развоја простора на чијој оштрици ће се сасецати сви просторни развојни планови који не воде рачуна о тим законитостима и не прилагођавају им се.

Полазећи од закономерности природног и савременог друштвеног развоја даћемо неке смернице туристичког развоја ове просторне целине.

Може се без претеривања рећи да Књажевачка котлина представља предео виших естетских квалитета. Место равног и монотоног котлинског дна су благо заобљене и издужене косе, које као да су намах укочене у тихом таласању, заоденуте тепихом зеленила природне и културне вегетације. Цео овај питорескни ареал који умирујуће делује уоквирен је рељефом динамичнијих црта и прегнантније пејзажне структуре.

Утисак повишене предеоне естетике спонтано се наметао и таквом путнику као што је *Ф. Каниц* који је пропутавао многе земље, видео разноврсне пејзаже па је имао, као ретко ко други, могућност широке компарације. У својој књизи „Србија” (3, 299) 1968. године он пише: „Књажевац лежи у најлепшем природном енглеском парку окружен благим брежуљцима засађеним виновом лозом и обраслим дрвећем... сама природа је овде лепа и живописна”. Ови естетски квалитети представљају значајну основу туристичког развоја овог предела

Котлинско дно има, као што смо раније утврдили, посебне предеоне карактеристике па, према томе, и посебне услове туристич-

ког развоја. Оно у целини представља блиску викенд зону Књажевца. Са развојем града, особито његове индустрије и становништва, рашће и снаге које ће упућивати на овакав развој. У пространом ареалу овог предела ницаће викенд куће, са већим или мањим окућницама претвореним у воћњаке, винограде и паркове. Њихови власници биће пензионери али и активни учесници у привреди града. Овим последњим ће то бити погодно због близине Књажевца, перспективно добрих путева и личних саобраћајних средстава. Предности оваквог начина становања, избегавање градских аерозагађивања, непосреднији додир са природом, уживање у њеним чарима а и економска преимућства (дебели, непрекидни хумусни покривач) омогућаваће овим индивидуалним поседницима узгој воћа, поврћа и других намирница потрбених домаћинству. Сем тога, рад у оваквим баштама доприносиће психофизичкој рекреацији како једне тако и друге категорије њихових власника. У избору оптималних положаја за викинда насеља треба дати предност местима заклоњеним од ветрова северног и североисточног правца (кошава) који су, као што је речено, најјачи у овом крају, затим положајима поред река и путева.

Котлински обод, друга маркроцелина Књажевачке котлине, пружа такође погодне услове за викенд-становање, само у нешто измењеној форми. Овде је тло сиромашније у хумусу те су и услови за гајење вртних култура (воћа, поврћа) мањи него у зони котлинског дна. Сем тога, због теже приступачности викенд насеља су више ограничена на површине поред путева и пијаће воде и дуж речних долина. С обзиром на већу удаљеност од Књажевца, неповољније услове обделавања, јаче рекреативне могућности (услед веће надморске висине и веће удаљености од извора аерозагађивања) зона котлинског обода би више одговарала пензионерима него лицима у радном односу.

Сем ове природне опредељености основних просторних целина Књажевачке котлине требало би на појединим њиховим локалитетима изградити туристичке објекте које налажу природне особине предела и тенденције садашњег и блискобудућег развоја. На првом месту такве градње би требало извести у Књажеву и насељима Бели Поток, Равна и Ргоште.

Књажевац. — Како се Књажевац налази на додиру две битно различите просторне целине — котлинске и планинске, на раскршћу путева и чворишту речних токова, то његова улога у развоју туризма неће бити мала. Њу ће учврстити развој старопланинског туристичког субрегиона за који Књажевац представља основну одскачну даску. Но његов природни положај и место које заузима у склопу Тимочке крајине додељује му више транзитну, тј. мање рентабилну улогу у туризму. Треба, међутим, предузети мере да се поред неизбежног транзитног учврсте и други, рентабилнији видови туризма.

На првом месту мора се истаћи градска индивидуалност, персоналитет града. Индивидуалистичко лице даје граду на првом ме-

сту његово археолошко наслеђе и старине. Без њих би град био једноличан, са навикнутим савременим грађевинама, а његове просторне варијације везане за специфичне теренске и друге пејзажне услове једва би могле да привуку већу пажњу. У граду, наиме, треба конзервирати стару трговачку чаршију, тзв. „Циган-малу”, — некадашњи центар града. Њој треба повратити патину прошлости, што верније оживети стари градски амбијент. Уосталом, то се редовно чини у земљама са напредним туризмом и дужом туристичком традицијом.

Гургусовачка кула се налази на положају који доминира градом. Њу такође треба реконструисати и у њој изградити ликове њених чувених заточеника (сердара Јована Мићића, РајеДамњановића и др.), са оковима на ногама, затворским посућем и верно обновљеним или синтетизованим ентеријерима. Кула треба да задржи раније форме, али се у њеним архитектонским детаљима може и одступити. Требало би истражити подземље куле да би се провериле индикације о евентуалним подземним ходницима.

Сувенири града треба да буду представљени предметима грнчарије који овде уживају далеку и богату традицију. У њима треба да буде спојено естетско са корисним тако да могу послужити као декоративни елементи стамбених ентеријера. Њихов стил и орнаментика треба да одговарају укусу савремених потрошача.

Кеј поред Тимока треба више архитектонски обликовати да постане атрактиван и пријатан амбијент.

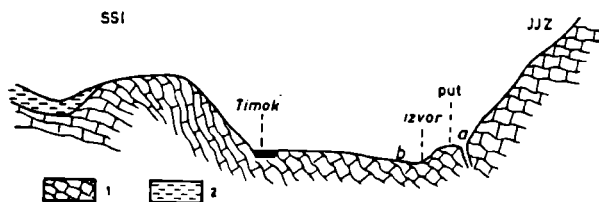
Ргошка бањица се налази у долини Сврљишког Тимока, три километра од Књажевца. Тамо где се нешто шири део долине око села Ргошта сужава у мању епирогенетску клисуру су извори ове бање. Ту је уска алувијална раван благо нагнута према јужној, стрмијој и високој падини на чијем најнижем делу се оцртавају контуре некадашњег корита Тимока. То показује да је Тимок скренут, вероватно вештачки, уз северну падину да би се бањски извори који су лежали у његовом кориту ослободили мешања са речном водом.

Има пет извора у подножју јужне кречњачке падине. Два узводна служе за прање веша села Ргошта. Трећи је уз сам обод алувијалне равни и служи за купање; у њему су два мања басена и две каде. Четврти је даље од обода и у њему је већи изграђен базен за купање. Пети извор служи за шиће. Он је у ствари изведен од трећег извора. Термални извори су крашка врела релативно велике издашности. Изнад пута се види косо нагнут крашки канал, сув, али из кога избија вода при јачим и дужим кишама. То је стари извор који је скрашћавањем спуштен у нижи ниво (ск. 9).

Вода у базену са две каде је 30°C, а у другом базену 32°C. Лечи реуматична обољења и нервне болести.

Бања је откривена у турско доба.⁹

Како се бања налази између Нишке, Сокобање, Гамзиградске и Брестовачке бање то је више локалног значаја, мада у њу долазе болесници из удаљених предела (Македоније, Београда, Баната и др.).

Ск. 9. — Попречни профил епигенетске долине Сврљишког Тимока код Нишке бањице 1 — баремски кречњаци ургонске фације; 2 — плиоцен; а — скрашћени извор; б — извор минералне воде. (Геолошки подаци са карте „Зајечар“ — 10)

Има један ресторан а смештајни капацитети би могли да се користе у оближњем руднику Подвис.

Полазећи од схватања да за туризам треба користити све расположиве потенцијале покушаћемо да у светлу горе изнетих чињеница одредимо место и улогу ових термалних извора.

Постоји неколико чињеница које опредељујуће делују на будуће коришћење ових извора. То су њихов термалитет, близина Књажевца као градског и туристичког центра, њихова повољна издашност и терапеутска вредност.

О лечилшној вредности ове бање не можемо расправљати пошто нам недостају прецизне балнеолошке анализе. Ако се ослонимо на емпиријске резултате изгледа да њена терапеутска вредност није особито висока. Сем тога, њен положај између поменутих бања далеко већег значаја своди њену улогу на уске, локалне оквире.

Чињеница да се термални извори Бањице налазе сасвим близу града значи да су њихови вредносни потенцијали тиме повећани, јер су просторно приближени градским потребама. А градске потребе су све веће и многострукије не само због самог града, него и због његове туристичке улоге. Градске агломерације све више траже излаз на реке које опет са порастом тих агломерација бивају све јаче загађене и све мање у могућности да послуже потребама градова. У светлу таквих развојних апсурда термални извори Бањице нуде повољно иако делимично решење. Летњи базен угодно топле воде пружиће пријатну релаксију и освежење. У току зиме покривен базен топле воде представљаће раритет којим може мало градова да

⁹ По предању, неки Турчин остави овде изнемоглог коња да липше. Када је после неколико дана навратио да види шта је било с коњем, опази да је коњ не само жив него и опорављен. Отада се ови извори почињу користити за лечење.

се похвали. Купање у току зиме у таквом базену представља уживање за знатан број људи различитих старосних група, не само туриста, већ још и више самог градског становништва.

Потреба за овим базенима је утолико већа, јер Књажевац постаје све значајнија саобраћајна и туристичка раскрсница¹⁰.

Довољна издашност термалних извора омогућиће напајање базена за купање и егзистовање бањског центра чије размере ће зависити од горе изнетих фактора.

Бараница са новоизграђеним рестораном у облику рибе, плажом и мањим језером покрај пута Књажевац-Кална-Пирот представља пример успешно одабраног и туристички обликованог природног амбијента. У окуци мањег укљештеног меандра, на краћем ртџу, изграђени је ресторан и пут до плаже. Испод ресторана је брана са могућношћу регулисања нивоа ујезерене воде. Около језера могуће је подићи бунгалове и мање викенд-куће.

Подигнута на излазу Тимока у Књажевачку котлину, на месту које буди реминисценције на далеку прошлост, Бараница представља природну одушку града и освежење које амбијент обилато пружа. У њен пејзаж је утемељено неколико атрактивних и врло вредносних елемената: клисура, вода, зеленило и запажена интервентна људска делатност (складно компонован и постављен ресторан, прикладно изведен прилазни пут до ресторана и плаже и др.).

У блиској будућности поставиће се питање ограниченог аутопаркинга. Сем тога, развој овог локалитета доста је ограничен топографским погодбама.

Равна. — У циљу повећања економских ефеката од туризма књажевачког подручја потребно је изградити хотел специфичног типа код села Равна. У овом питорескном месту историја и легенда су покопане у безвредним рушевинама. Потребно је на њима подићи здање у које ће се историја и легенда уселити и својим дражима привлачити савремене туристе. Наиме, са развојем старопланинског туристичког субрегиона, Бердапа и целокупног туризма Тимочке крајине повећавале се и транзитна улога Књажевца. Као што је речено, преко њега воде туристички токови од Ниша, Сокобање, Пирота према Зајечару и Дунавџу. Потребно је ту туристичку динамику што више зауставити у самом Књажевцу и њеним економским ефектима освежити локалну економију. Стоп светло за то треба да буде улањено у историјском месту Равна и у самом Књажевцу.

Да би се у Књажевцу задржали туристи релативно нижег животног стандарда потребно је изградити смештајне капацитете прилагођене скромнијим могућностима туриста. У селу Равна треба, међутим, изградити хотел више категорије, али атрактивних архитектонских форми за туристе навикле на виши стандард. Тај хотел тре-

¹⁰ Као што смо рекли, не располажемо балнеолошким анализама термалних вода Бањице. Изградња базена за купање (зимског и летњег или само једног) могла би да изостане ако такве анализе покажу да је употреба воде за базене здравствено штетна.

ба да се изгради поред некадашњег града Равна у виду стародревног замка са кулама из нашег средњег века. У његовом архитектонском лику треба да буду синтетизовани најлепши детаљи и примерци архитектуре наших средњевековних кула и утврђења. Унутрашњост би била прилагођена савременом комфору и потребама. Такав хотел би представљао нешто слично замковима у долини Лоаре. Његове куле штрчале би изазивачки у широкој и питеорескној долини Тимока и својим необичним формама пружиле уточиште историји и легенди. То би била испружена рука прошлости која мами и призива савременог путника жељног нечег необичног, несвакидашњег, нечег што на посебан начин одмара и релаксира.¹¹

Бели Поток. — На око 14 км западно од Књажевца налази се село Бели Поток на површи од 640 м., у подножју кречњачких одсека Оденца, Средњег рта и Ограовице, високим преко 150 м. Село је смештено при врху Долчина потока који дубоком клисуром пресеца кречњачку масу и поменути одсек изнад села и површ испод њега. У селу, у долини тог потока је мањи водопад који је особито изразит у време кад поток носи веће количине воде. Површ је такође од кречњака, благо таласаста, скоро права зараван. Са истока, југа и запада је подсечена дубоким долинама потока, док је са севера, изнад последњих сеоских кућа лучно оперважена поменути одсецима. Ови елементи рељефа је у знатној мери топографски изолују и дају карактер мање просторне целине. На њој се њиве жита мешају са гајевима средњестасаће шуме у складну колоритну слику. Естетика овог пејзажа је компонована од релативно бројних, али врло изражајних просторних елемената: високог лучног одсека, кречњачке површи, клисурастих долина, водопада и поменути вегетационе структуре. Сви се ти елементи стичу на релативно малом простору и контрастно компонују те тако у знатним размерама обогаћују естетске вредности пејзажа.

Та кречњачка зараван је широко отворена струјањима ваздушних маса са свих праваца, изузев северног, одакле је штите поменути кречњачки ескарпмани. Ова изванредна „проветреност” и знатна удаљеност од града чине да се овај предео одликује ванредно чистим ваздухом. Због уравњености и морфолошке експонираности према југу време њене потенцијалне осунчаности је такође веома велико.

Морфолошким и естетским вредностима пејзаж делује врло умирујуће. Стално кретање ваздушних маса освежава и смањује летње врућине. Надморска висина овог предела, терапеутске и седативне вредности његовог пејзажа чине га особито погодним за дечје опоравилиште. Слабуњава деца и реконвалесценти наћиће у њему угодан боравак и опорављање.

¹¹ Изградња оваквог објекта захтева сарадњу архитеката и добрих познавалаца наше средњевековне архитектуре.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Новак Живковић*: Гургусовачка кула и њени затвореници 1844. године. — „Развитак” бр. 1, Зајечар 1968.
2. *Светислав Прваковић*: Гургусовац и гургусовачка кула. — „Развитак” бр. 1, Зајечар 1968.
3. *F. Kanitz*: Serbien, historisch-ethnographische Reisetudien aus den Jahren 1859 — 1868, Leipzig, 1868.
4. *Драгољуб К. Јовановић*: Из Тимочке крајине. Књажевачки округ. — Прилог за историју и етнографију Србије. — Гласник Српског ученог друштва, књ. 70, Београд 1889.
5. *Владимир Поповић*: Црква у Доњој Каменици. — „Развитак” бр. 2, Зајечар 1961.
6. *Др Радивоје Љубинковић*: Црква у Доњој Каменици. — „Развитак” бр. 1, Зајечар, 1964.
7. *Љубиша Рајковић*: О неким знаменитостима Кожеља. — „Развитак” бр. 4—5, Зајечар, 1962. г.
8. *Стеван П. Бошковић*: Скретање вертикала у Србији. — Посебна издања Српске академије наука, књ. СХСVI, Географски институт књ. 4, Београд, 1952.
9. *Петар Атанацковић*: Анализа стања и могућности развоја туризма и угоститељства на подручју Тимочке крајине. — Зајечар, 1971 (рукопис).
10. *К. В. Петковић*: Геолошка карта Краљевине Југославије, 1 : 100.000, секције Зајечар и Пирот, Београд, 1933.

Résumé

RADOVAN RŠUMOVIC

RÉGION TOURISTIQUE DE KNJAŽEVAC

— Conditions naturelles et sociales de sa formation —

La région touristique de Knjaževac comprend les parties méridionales de la province de Timočka Krajina. Elle se compose de deux macro-ensembles: le bassin de Knjaževac et la montagne de Stara Planina dans la région fluviale du Trgoviški Timok. La vallée encaissée de Knjaževac comprend deux types régionaux, à savoir: le fond de la vallée et la bordure de la vallée.

L'analyse des éléments climatiques montre que la saison la plus appropriée aux mouvements et au séjour touristiques est celle de la fin de juin jusqu'à la fin d'octobre. Dans cette période la nébulosité est de 6 à 3,5/10, les précipitations de 60—40 mm et les températures de 18°C au mois de juin jusqu'à 21°C au mois de juillet et à 10°C au mois d'octobre.

Par la construction de la route Paraćin-Zaječar en 1969 commence l'ère de la modernisation accélérée du réseau routier et la jonction intensifiée de cette région avec le reste de la Yougoslavie au point de vue de communications de tourisme.

L'objet de l'intérêt des touristes sont les vestiges du passé: Baranica (datant de l'époque romaine), Ravna, le château de Kozla, l'église au village de Donja Kamenica, intéressante par son caractère individuel (Moyen âge) et la tour de Gurgusovac (19e siècle).

La contrée montagnaise de Stara Planina avec quelques sommets dont l'altitude dépasse 2.000 m (Midžor 2.169 m) prêle la principale caractéristique touristique à cette région. On y distingue quatre sites (Babin Zub, le bourg de Kalna, la vallée de la rivière de Crnovrška reka et les moulins à eau de Bigar) aux valeurs touristiques incomparables, lesquels constituent un ensemble unique de tourisme (subrégion). La plus importante parmi ces localités est celle de Babin zub (1.758 m). Grâce à son altitude et aux autres agréments dues aux caractères de géographie physique, elle offre les conditions optimales pour le développement du tourisme d'hiver. Il lui appartient le vaste territoire que renferme plusieurs centres importants urbains et industriels (mines de cuivre à Bor et à Majdanpek). La pollution croissante de l'air qui se produit comme conséquence de l'accroissement des agglomérations urbaines et du développement de l'industrie, particulièrement du traitement de minerai de cuivre, produit un épuisement de plus en plus grand des ouvriers et impose par là la nécessité d'une récréation intensive. C'est précisément à ces buts récréatifs qu'est destiné le rôle de ce centre de tourisme de montagnes.

Dans le présent travail on a exposé le plan du développement du tourisme dans cette subrégion touristique en quatre phase et aussi le projet du développement du tourisme dans la région de Knjaževac.